

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १७८
मंसिर २०६८

Number 178
November 2011

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
विष्णुराज कार्की
सम्पादक
उद्धव आचार्य
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bishnu Raj Karki
Editor
Uddhav Acharya
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची Contents

अंग्रेजी खण्ड English Section

Buddhism for Peace

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha..... 1-4

Preserving Human Cultural Inheritance And Promoting Tourism The Role of Ethnographic Museum

Dr. Hari Shrestha..... 5-8

Bioarchaeological Analysis of Human Remains from Mustang, Nepal 2010

Jacqueline T. Eng and Mark Aldenderfer 9-32

नेपाली खण्ड Nepali Section

जनरल वीरशमशेरको तैनाथीमा पाल्पा तीन साँचा र बुटवल सराफीखाना (वि.सं. १९३५)

डा. भवेश्वर पंगेनी..... ३३-४०

कालिकोट जिल्ला मेहलमुडी र सिपखाना गा.वि.स. स्थित पञ्चदेवल, त्रिदेवल र पञ्चदेवलहरू एक अध्ययन

राम बहादुर कुंवर..... ४१-४०

सुमतित्रयको आधार यदि सत्य भए संवत् निर्णयमा त्रुटी किन?

श्याम सुन्दर राजवंशी..... ४८-५१

चन्द्रागिरी र दहचोक डाँडा बीचको लिच्छविकालीन नगर (शीताटी द्रङ्ग): अनुश्रुतिजन्य, अभिलेखीय एवम् पुरातात्विक अध्ययन

सुशीलकुमार गौतम..... ५२-६२

Buddhism for Peace

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha

Introduction

Peace is calm and quiet state of mind. It is the inner quest of human beings. Human beings have different desires or wants. They are fired with different thirsts, rather unquenchable thirsts. All their wants are not fulfilled. Still they keep on longing. Spiritual ignorance i.e. *Avidya* makes their problem more acute. Unquenchable thirst (*Trishna*) is also a cause of suffering. It is stated that Gautam Buddha resorted to the way of *Dhyana Marga* (concentrated meditation) to cut the root of *Trishna* (desire or thirst) and *Avidya* (spiritual ignorance). He practiced *Pancha Shila* (five precepts) *Chaturbrahma Viharas* (four immeasurable things) *Shada* or *Dasha Paramitas* (six or ten perfections) *Ashtangic Marga* or *Eightfold Noble Path* *Paramita Dvadashanga Prativityasamutpada* (twelve elements or principle of causation) etc. to attain Buddhahood.

Human beings are under the control of emotions like *Rag*, *Dvesh*, *Moha*, (affection, envy and attachment). They are never free from such desire and they always plunge into spiritual ignorance. They talk of peace but resort to conflict which finally lead them to the state of war. Strife and violence become the part of their life. This vicious cycle never makes them free. We find violence everywhere at home and abroad. The root cause of violence sometimes becomes clash of ego, sometimes communal feelings and sometimes riot against extreme ideas or views. Conflict resolution quite often resorts to peace. When it becomes violent subversive activities take place resulting in the casualty of many innocent people. Buddhism has a great role to play as an instrument of maintaining peace at all times.

The word *Samyek Sambuddha* symbolizes fully awakened Buddha. The Buddha's message of peace and harmony has made him apostle of peace. Buddha's birthplace Lumbini is taken as source of eternal inspiration for peace loving people of the world. True religion is taken as a force for peace.¹

The following elements in Buddhism may be considered as affective instruments of peace. Institutions are being formulated for the organization of peace. Pure land Buddhism of China has made all the sentient being as its target for propagating peace.

Middle Path

The middle path is the path of peace. Buddhism is the middle path, leading to elimination of sufferings in life. The middle path is the path which leads to an end of all desires. It paves the way to salvation. The Buddha denounces two extreme ways.

Non-injury to life

The Buddha has made a rule against traveling during the rainy season because of possible injury to the organisms in wet surface. Example of Chachhupal Sthavira is cited in this regard. Moreover, in order to save life and show non-violent attitudes towards the smallest living creatures the Buddha has prevented the monks and nuns to drink contaminated water. The precept of non-injury is the indication of cultivation of compassion and sympathy for all living beings. Buddhism prescribes the practice of loving kindness to all creatures.²

Lumbini has been a source of eternal inspiration for peace loving people of the world. The Buddha's teachings are taken as Dharma (laws).

¹ *Awake*, Journal, 2011 "Is Religion a Force for Peace?" p.9.

² Rajendra Suwal, "Scripts for nature walk in Lumbini", *Lumbini Darpan* Vol. II, 2068 p.78.

It aims at peace. Buddha's message of peace and harmony inspires all of us for maintaining peace. In Buddhism, to prove violence, there should be five features. It consists of the sense of envy.

Five features of Violence

1. The victim should be a creature.
2. One should know that the victim is a creature.
3. There should be wish for killing.
4. The victim should be stricken or hit by a weapon.
5. After strike the victim should be dead.³

Chaturbrahmaviharas

It is obvious that definition of *Chaturbrahmaviharas* will be clear if we know that amity is opposed to anger and hatred. Anger does not pacify animosity. *Brarhmaviharas* or right way of livelihood includes amity, compassion, joyfulness and equanimity (*Maitri, Karuna, Mudita, Upekshya*)

- 1) Amity: (*Maitri*) is expressed through, (ones good wishes, philanthropic activities. Difference is there between amity, friendship and love. Friendship is not strong as amity. Amity indicates soft heart-edness, cleanliness, co-operation and traits full of compassion. Friendship is apparent. It is not the sign of pure heart. Sign of self interest is not pure form of philanthropy. If self interest is not fulfilled friendship turns into non-co-operation. Simply speaking the trait of amity is needed for peaceful human life. It is human trait. In the absence of amity, anger originates in a man and he becomes devil. So amity is the trait of a great man.⁴ Amity and compassion is the sign of pure heart. Food aid to hunger stricken nation is a sign of compassion. Creative suggestion comprises quality of amity and compassion. Amity is devoid of subversive activities and resentment.
- 2) Compassion (*Karuma*). It is a nature which creates emotion of kindness, sympathy, and love to poor and helpless. The feeling of pain originates seeing other's pain. It is the second trait of *Brahmavihara*. It is a feeling of mind which originates thinking as how to liberate other who is suffering or in danger.⁵

- 3) Joyfulness (*Mudita*): It is the third trait of *Brahmaviharas*. Joyfulness is the state of mind when it reaches to the state of joy and pleasure. The mind devoid of conservative behaviors and feelings provides that joy and pleasure. Joyful mind is the condition of joy and pleasure of mind. It originates seeing progress and victory and good deeds of other. There is exception that some body who get victory and make progress by doing fraudulent activities. It is difficult to call it joyfulness and experience of pleasure. Joyfulness is an opposed trait of mind. Those traits are traits of great man. These traits are useful for peace. Although people hope to see traits of friendship in common people, it is rarely found in practice.

Generally majority of people experience happiness and satisfaction on the damage and harmful activities caused to others. If anybody *fails* by his own bad deeds, it is different matter. To think harm of innocent people is not a good trait. One, who cherishes joyful mind wishing friendship, feels awkward if he has to live with unreligious and sinful persons who wish only their own happiness and think that they are only gentlemen. Friendship, compassion and joyfulness disappear when one lives with people of obstinate and oppressive nature. Thus, the Buddha teaches equanimity.

Equanimity: *Mudila* It is the fourth trait of *Brahmaviharas*. It is a very good trait although it is difficult to follow. It is also very useful trait usually to bring about reforms on the behavior of a man of bad conduct. One may resort to hatred, disrespect and boycott to punish other. Lord Buddha himself had ostracized charioteer Channa to remove his ego and give *Brahma Danda*.

It is obvious that lotus blossoms from the mind without stain. So also it is better to be detached from obstinate and impolite people without any attachment. It is the sign of equanimity. Those four traits are traits of *Brahmaviharas* and are qualities of great people.⁶

³ *Borobudoor Mahachaita* compiled by Ananda Bhumi Year 19, Vol. I., 1972, p.6.

⁴ Bhikshu Ashwaghosh, *Saral Shikshya, Part II, Baudha Dharma Ko Sar Darpan* (Simple Education of the Essence of Mirror of Buddhism, Kathmandu; Aroj Das Ranjit, 2010, p. 80.

⁵ *Ibid*, p.81.

⁶ *Ibid*. pp 80 - 81.

Sense of amity for peace

We all want peace but do not think about the method of peace. We talk about peace but do violence. To begin with one must understand the meaning of amity. The nature of mind without any envy and animosity is a clear mind of amity.⁷ Referring the Buddha's teachings Ashwaghosh mentions - One must have the sense of amity towards five kinds of people without any envy, anger and hatred.

1. How to have sense of amity with the people who perform bad deeds physically and utter good words speaking soft words. Amity without anger may be maintained keeping in view of soft and pure words of the persons who are associated with corrupt activities.
2. To have sense of amity with the persons without anger and hate with those who do good deeds physically but speak bad words. As in summer persons take cool water removing leaves on water from the water pond covered with leaves, so also people should have sense of amity with the persons who do good deeds physically without care of bad words.
3. How to cherish feeling of amity with the persons whose words are neither good nor his deeds? To cherish the feeling of amity with those who drink water from the pits trodden by cattle without using cups.
4. To cherish the feeling of amity with those who have compassion and think about welfare of those persons whose physical body is neither beautiful, nor his speech is fine nor he involves himself in religious activities. Cherish the feeling of amity with those persons who seek proper treatment of the patients who are sick and think about care of those patients and also think that the patient may not die.
5. Cherish the feeling of amity and not envy with those who physically work soundly and not envy with those whose speech is soft, who are devoted to religious pursuits. It is just like talking water from the beautiful pond.

Right view for cessation of suffering (Four Noble Truths)

The Buddha practiced *Vipassana* (introspection) to explore his own mind. He becomes

introvert. When one's mind become, pure he realizes *Four Noble Truth* i.e. the world is full of suffering, the suffering has the cause, the suffering has its end and there is a way for the end of suffering. He finds that there is suffering and it is a truth. The birth, the old age, being sick and death are the phenomenon of truth. To live with those who are not loved and to depart with the loving persons, unavailability of things so wished is the sign of suffering. The cause of suffering is unquenchable thirst and ambition. Prince Siddhartha found that the suffering has a cause there is a way for the end of suffering. For the end of suffering *Right View* is a prime factor. For *Right View*, intention should be right, understanding should be right. The speech and action should be balanced. Honesty and sanity should be right. If this truth is realized rightly and knowledge is gained about reality rightly, it is clear that he has gained enlightenment. Prince Siddhartha gained Buddhahood by gaining this knowledge. Thus right knowledge is regarded as Buddhahood. The mind free from all defilements and bad sacraments and person with clear mind is the Buddha. Thus Buddha is a title of a prudent person. In answer to person, a Brahman, the Buddha says:-

Abhijeyam Abhinjanam Bhavetavyam
Cha Bhavitam Pahatavyam Pahinam Me Tasma
Buddhosmi Brahman.

अभिज्यम् अभिज्जाते श्रवितव्वं च भवित पहातव्वं पहीनं मे तस्मा ब्राह्मण⁸

Meaning thereby is - The matter which I have to understand are (there is suffering, the suffering has its cause, there could the end of suffering, there is a way to the end of suffering). I studied that Four Noble Truth and practiced them Then I renounced bad sacraments. Thus I became awakened Buddha.

Eightfold Noble Path

The Eightfold Noble path constitutes the foundation of righteousness and path of peace and also the path of *Prajna*, *Shila* and *Samadhi*, (wisdom discipline and concentrated meditation.) *Right view* and *Right aspiration* are two steps of *Prajna* (wisdom). *Right speech*, *Right action*, *Right livelihood* and *Right efforts* constitute *Shila* (discipline) *Right mindedness* and *Right concentration* constitute the last two steps of *Samadhi* or meditation⁹

⁷ *Ibid.*, p.69.

⁸ *Ibid.*, pp.45-47

⁹ Bhikshu Dharma Ratna, *The Message of Buddha*, Kathmandu; 2000; p.5

Pratitya Samutpada

Yah Pratityasamutpada Pashyati Sa Dharmam Pashyati Yah Dharmam Padayeti Sa Buddham Pashyata¹⁰

या प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति यः धर्मं पश्यति से बुद्धं पश्यति

Patityasamutpada is a principle of causation. One who visualizes the principle of causation; he visualizes *Dharma*, (the rule of law). He also follows *Dharma* (the rule of law). He also sees the Buddha. It is the essence of Buddhism for peace and harmony.

Five Precepts (*Panchashila*)

The following are the five precepts.

1. Not killing life.
2. Not stealing
3. No sexual misconduct
4. Not telling lies
5. No consumption of intoxicants and being unconscious.¹¹

The five precepts may be taken as the foundation of Buddhist ethics for peaceful life. The precepts promote the moral standard of sentient beings. The precepts that prescribe to refrain from killing denounces killing of animals and save all creatures. It promotes nonviolence. The other precept is not stealing. This precept prescribes the moral standard of people. The third precept is no sexual misconduct. It advocates good conducts for social well being. Sexual violence destroys society. Sexual harassment in all forms should be discarded. The fourth precept is not telling lie. Sincerity is the foundation of harmonious life. It promotes cordial relationship in society. The last but not least is the precept of not consuming intoxicating drinks. The intoxicating drinks make people out of his own control. One should be in sanity all the time avoiding intoxicating drinks. In Pali (*Magadhi*) language it is defined that the term Buddha originated from the root Buddha which means one who understands. *Samyek Sambuddha* (fully enlightened Buddha) is the one who guides other to salvation.

Pratyek Buddha is the one who gets salvation by himself. Shravaka Buddha is the *Arhat* who gets salvation on the concept directed by other.¹²

Conclusion:

The aim of Theravada Buddhism is the attainment of *Arhattattva* (Arhatness) whereas Buddhahood is the aim of Mahayana for the welfare of all sentient beings. Mahayana is also called Bodhisattvayana. The term *Bodhi* means awakened and *Sattva* signifies sentient beings. Bodhisattvayana aims at welfare of all sentient beings renouncing self interest for compassion. One who works for the other world with pure heart is Bodhisattva. Those who perform Bodhisattva *Charya* should be quite devoted to *Tri Ratna* (Three jewels) practicing six *Paramitas* (gift discipline, equanimity, strenuous, equanimity and wisdom). We have reference of Bodhisattva *Charya* in Theravada Buddhist texts such as *Charyapitaka*, *Buddhavamsa Jataka Attakatha* as well as Mahayana Buddhist texts such as *Bodhicharvatara*, *Dashabhumikasutra*, *Saddharmapundarikasutra*, *Gandhavyuhasutra*¹³ etc.

To attain Buddhahood one must follow Buddha way of life. As mentioned above the term Buddhahood is synonymous with peace and pure land Buddhism. The Buddha attained Buddhahood thorough introspection discarding extreme views by adopting middle path. Truth lies in middle path. There is a metaphor that rhythm of instrument known as *Gitar* produces sweet sound if the string is neither loose nor tight. Thus peace prevails where there is no extreme ideas or thoughts.

When we talk of peace we should all the time be proactive for the development of traits and teachings propounded by the Buddha.

The first world Buddhist Conference held in Lumbini on 30 Nov to 2 Dec 1998 declared Lumbini as the Fountain of Peace and Lord Buddha as the apostle of peace. Lumbini could be used as the Training Centre of Peace as well as the Centre of Interaction in the world.

10 Maheeshwar Raj Bajracharya, *Buddha Dharma Kehi Prasanga* (Some issues on Buddhism), Lalitpur; Anupkumar Bajracharya and others, 2011 A.D.p.182 f.n. cited No.9 Bhikshu Samdong Rinpoche edited "Pratitya Samutpada", T. Chhogduva edt. "Pratitya Samutpad Mimamsa" Sarnath Varanashi; Higher Tibetan Education Academy, 1986 p. 115.

11 Manik Ratna Shaky, "Ethics and Present world. Bajracharya", *Vajrayana*, Vol. 2, p.64 Jan, 2010. quarterly.

12 Hiranya Raj Bajracharya, *Buddha Dharma Ko Saardarpan* (Quaint Essence of Buddhism), Sanjeev Bajracharya 2011, p.2.

13 Bajracharya, f.n.No.10, p.174.

Preserving Human Cultural Inheritance And Promoting Tourism The Role of Ethnographic Museum

Dr. Hari Shrestha

Abstract

Preservation of ethno-cultural diversity with its multiple forms and manifestation has become a crucial issue in the academic debate in the past few years. Various forces and factors have come out to bring quick changes in the world of today that has endangered the existence and continuity of human cultural inheritance. It is on this back drop, the idea of opening up the ethnographic museum in Nepal is a good start to recognize and preserve the ethno-cultural diversity of the country. As a part of cultural institution, the ethnographic museum also generates economic benefits for the development of cultural tourism industry.

This paper will discuss various facets of ethnographic museum and generate some approaches to be applied for the proper shaping and handling of the museum.

Key Words : Ethno-Cultural Diversity, Ethnographic Museum, Preservation, Theme Oriented Museum, Peace and Reconciliation, Global Ethnographic Village, Cultural Tourism, Museums Clusters, Partnership Approach.

Significance of Ethno-Cultural diversity

The beauty of a nation and the world as a whole lies in the richness of its ethno-cultural diversity. The UNESCO declaration states that "Cultural diversity is as necessary for humankind as biodiversity is for nature." Each Human community has developed its own habits and social rules for centuries by means of slow and unceasing process of selection and growth, which have led to complexities. These processes provide living communities with a sense of continuity of the previous generations and are important to cultural identity and cultural diversity. Every little piece of culture contains many positive and productive elements that are invaluable for the entire humanity. The people and their culture produce a spectacular identity of a nation, which makes an astounding spectacle of the overall psyche and sentiments of a society. So, the loss of every little piece of culture irreparably impoverishes human

species. The common sense knowledge is that it is essential to preserve the cultural diversity of a nation to ensure mankind's survival with its identity.

Challenges

There are many things that are fast bringing permanent changes in the present day world and each of us should be primarily concerned with the preservation of human cultural inheritance in its multiplicity of forms and manifestations. Despite the significant role of ethno-cultural diversity, it faces serious threats for its existence. In some parts of the world the fast pace of modernization has been taking toll on it. The danger also comes from the rapid process of globalization, homogenization, and pervading influence of western culture. There is a more critical situation facing ethno-cultural diversity; the intense pressure of adopting the cultural framework of ruling class elite from within.

As a result, there are many identity-related conflicts prevalent around the world even after the decline of traditional state machinery.

The Ethnographic Museum : Need of the time

Each community and culture should receive equal respect and dignity. Inter-cultural exchanges and peaceful relations rather than competition and conflicts should be encouraged. This perspective has not yet spread outside academic debates but there is a growing urgency for the dissemination of this philosophy and conviction now. The ethnographic museum can play a landmark role to enhance the conviction of "coexistence and cooperation" as the only viable means to counter the threats facing the modern world and enrich the psychological environment for peace and reconciliation.

The ethnographic museums are now evolving and redesigning their place in society with a wide-range of interest and functions, taking new forms and contents. Museums of today have a key task to play in providing and understanding identity and a sense of belonging to a place or community (Dwivedi, 1967: 44). Besides, the museums also have now intended to be of great significance and benefit to international community by presenting a broad yet integrated perspective of sharing knowledge about different people and culture throughout the world. The museums are not merely concerned with the procurement, care and display of the objects but they are also the information centres for understanding the past contribution (Ibid: 53). Besides this, the museums raise public awareness and stimulate interest to understand the people and culture within a country and the world as a whole.

Each country possesses a rich heritage of culture, coloured by different groups of people through various forms of customs and tradition. Many such communities and their cultures are endangered and have become dysfunctional because of its incompetence in the dominant cultural groups and the market economy. The ethnographic museum should give special attention to provide space for such endangered communities so as to preserve their cultural tradition and technical know-how (Wavel, 2008: 67). The ethnographic museum should have a clear concept and conviction to ascertain a continuous survival of those cultures. In order to

achieve this goal, the ethnographic museum should be designed as a community cultural centre or developed as a habitat of all ethnic communities with their traditional home, traditional mode of economic production, cultural activities etc. As an open living museum, the ethnic communities introduce themselves by sharing their culture to other groups of people on various occasions and recognize the value of cultural diversity and the need to preserve it for national unity, integrity and progress.

The collection and display of the cultural objects and implements used by each ethnic group are a primary task of the ethnographic museum. But gradually it grows as a place for information and research as well. The museum should not be merely a storehouse of ethnic ritual materials, each ethnic object should be presented with its socio-cultural context with sound and visual actions. Training, seminar-workshop, publication, exhibition, trade-fairs can be important activities for promotion and make it sustainable as well.

From the vantage point of its nature and function, the ethnographic museum has to cater to the need and interest of all ethnic groups residing in the country to preserve, display and continue their culture. With the concerted effort from all concerned, it has to play a vital role as a centre of learning, information and achievement.

The ethnographic museum should be contained and further channelled to make it a common spot for all the culture and communities with the spirit of partnership by binding the people of different socio-cultural background together and glorify them with their distinct identity and enrich the sense of belongingness to a place and community (Dwivedi, 1967: 53).

Theme Oriented Museum

The ethnographic museum is a very specialized museum compared to other museums in the world. Looking through the identity-related conflicts around the world, the ethnographic museum can be a soft attempt to enhance harmony and mutual understanding among various groups of people. Giving equal respect and dignity to all cultures and communities, the ethnographic museum can deliver an effective message of peace and reconciliation with psychological empowerment of the ethnic communities.

The ethnographic museum can be a best example to enhance and highlight a "rainbow" nation with the people and culture of different colours and contours that can also avoid or minimize the identity-related conflicts within a country (Sturge, 2007: 87). In order to achieve the goal, the ethnographic museum should be developed as a theme-oriented museum with special reference to peace and reconciliation. Living together with equal status and equal privilege, having interaction with each other and developing collective approach to build something better, the ethnographic museum will enhance the sense of mutual understanding and inspire new energy for peace and reconciliation.

In the international level, there is a need of establishing a "Global Ethnographic Village" in order to unite and understand the people of all the countries in the world. The distinct ethnic identification of each country will be represented and displayed in the international ethnographic village. This idea can help to promote universal brotherhood among all people and nations in the world.

The Nepalese Scenario

Nepal has remained a land of diverse people and culture with its beautiful natural resources. Nepal is rich in terms of cultural diversity, with more than one hundred ethnic and caste groups, where more than 92 languages and dialects are spoken. Given the present context of the country, the government and people of Nepal are now getting involved in building an ethnographic museum in the national level. At present, the initial work of collecting cultural materials of all the ethnic groups has been initiated by the national level committee consisted of the representatives of various ethnic communities. The master plan of Nepal National Ethnographic Museum (NNEM) has already been approved by the government and the construction of the buildings is being started in 200 ropanies of land provided by the government.

The proposed ethnographic museum of Nepal is designed to embrace all ethnic communities of the country and make it a habitat for them. It is designed with the concept of open air museum, where traditional homes of ethnic people are planned to be built in different phases of time. A selected group of ethnic people will stay there for all seasons performing their cultural practices on

different occasions. They provide information about the social and cultural context of their tradition and the cultural significance of the traditional objects and instruments they used. The museum has also planned to document the history of all ethnic communities residing in the country. Academic exchange, bilateral contact, training, publication, exhibition and coordination of all the ethnic museums are other goals to be achieved by the Nepal National Ethnographic Museum (NNEM) in the long run.

At present, there is a small ethnic museum in the capital city of Kathmandu, run by Nepal Tourism Board (NTB) and Nepal National Ethnographic Museum (NNEM) with a collection of few materials and ethnographic details of eleven ethnic communities of Nepal. Besides, there are three more ethnographic museums opened and run by the indigenous Tharu people of central and western Nepal in the Tarai plains. With the increased awareness and interest, the Tharu people initiated the ethnographic museum to preserve their tangible and intangible cultural heritage, which has drawn good attention of both native and foreign observers.

Ethnographic Museum and Cultural Tourism

The role of museums has been diversified for the last few decades and the museums are now not merely concerned with the collection and display of the objects but also they are as an important part of tourism potential. The projection of museum as a dynamic institution can produce multiple functions apart from research, education and conservation of rare cultural objects. With the changing role of museums in the last few years, new strategies and orientations have been introduced to recognize the multi-faceted role and function of the museums.

The role of museums in cultural tourism has been recognized and identified since museum work with the tourism sector in a number of ways (Fleming, 2006: 32). With the increased demand for cultural tourism, museums as a cultural product have become important partners in the tourist industry. The ethnographic museum in particular can play significant role to promote cultural tourism by attracting large number of tourists who are culturally motivated in the study of ethnic cultures and collections. More importantly, the cultural tourists are more educated and have higher income

than other tourists, which results in more money spent per visit and longer stays on average.

There are various projections to make the ethnographic museum as a centre of attractions for the visitors. This kind of museums and local tourism agencies can form partnerships and work together to enhance the community tourism potential. The concept of 'museums clusters' is another effective approach to promote tourism and heighten awareness on the importance of ethnographic museums in order to understand the people and culture of a country (Frost-Kumpf, 1998: 78). This concept furnishes the idea to initiate formal collaboration arrangements among most acclaimed national level museum and the ethnographic or other museums to provide access of visiting those museums in a single package programme. This way, the museum sector can contribute for the economic benefit to local communities in particular and the tourism sector in general.

Conclusion

The preservation of human cultural inheritance has become a crucial issue in the past few decades. With the supporting role of international agencies various programs have been launched in Nepal for the preservation of cultural heritage over the last few years. The plan for opening of an ethnographic museum is a good start to recognize the value of cultural diversity and need to preserve it for national unity, integrity and progress.

The various cultural and religious groups which form the Nepali nation, have within the general sphere of a common outlook on life, their special spheres of living and thinking which they are not prepared to give up at any cost. Given the present context of the country, the ethnographic museum can play a significant role for the preservation of cultural heritage of all the ethnic communities residing in a nation. This mission will also generate the cohesive environment in building peace and reconciliation through binding all ethnic people together, giving equal respect and status of their tradition, customs and practices. The ethnographic museum in a wider context can play multiple role and function to recognize and safeguard the identity and culture of ethnic groups in the country. Moreover, the ethnographic museum as a cultural institution also generates economic benefit for the development of cultural tourism industry.

There are many things to be done to run the ethnographic museum effectively. Moreover, it has to go ahead with a distinct mission to collect and preserve objects, record information about them, study and make them available to the public for educational purposes. Well organization of the museum with good insight and vision is also equally important to mention. There are both challenges and opportunities for the Nepal National Ethnographic Museum (NNEM) to expand its multiple functions and step up towards a new mission in Nepal.

References:

- Dwivedi, Pashupati Kumar. 1967. *Museums in Nepal*. Kathmandu : Sushila Dwivedi.
- Fleming, D. 2006. *The Museum as Social Enterprise*. Taipei : INTERCOM.
- Frost-Kumpf, H.A. 1998. *Cultural Districts : The Arts as a Strategy for Revitalizing our Cities*. USA.
- John, H. Falk & D. Dierking Lynn. 1992. *The Museum Experience*. Washington D.C. : Whalesback Books.
- Kotler, Neil G. 1998. *Museum Strategy and Marketing*. Sanfransisco : Jossy-Bass Publishers.
- Malaro, Maria C. 1985. *Museum Governance : Mission, Ethics and Policy*. Washington D.C. : Smithsonian Institution Press.
- Penny, H. Glenn. 2007. *Objects of Culture : Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial German*. The University of North Carolina Press.
- Sturge, Kate. 2007. *Representing others : Translation Ethnography and Museum*. St. Jerome Publishing.
- Wavell, Barbara. 2008. *History of the Development of Ethnographic Museum*. Orlando, Florida.

Bioarchaeological Analysis of Human Remains from Mustang, Nepal 2010

Jacqueline T. Eng and Mark Aldenderfer

I. Introduction

Anthropologists, archaeologists, historians, linguists, and increasingly geneticists, have debated the timing of and processes by which the high transverse valleys along the Himalayan arc that span from Yunnan in the east to Ladakh in the west were populated. An earlier generation of scholars believed that many of these high valleys, right up to the rim of the Tibetan plateau that are now found in modern India and Nepal, were first occupied by Indo-European peoples ("Aryans") as early as 2500 BCE. More recent scholarship asserts that Tibeto-Burman speakers descending from the Tibetan plateau replaced these early migrants at various, but widely disputed, points in time via a number of migrations (Post 2008). Still others have argued for even more far-flung origins for the peoples of the Himalayas, including Mongolia and Central Asia (Alt, et al. 2003). To examine the question of migration along and across the Himalayan arc and to resolve the debates about the nature of movement into these regions, more comprehensive models based upon a multidisciplinary research program that looks simultaneously at multiple data types, such as those generated by archaeology, genetics, human osteology, history, and anthropology are required.

Our research team has developed a project to examine the question of migration in Lo Monthang, which is located in the northern reaches of the Kali Gandaki river drainage in Upper Mustang, northwestern Nepal and known as a major trade route to the Tibetan plateau and regions to the south. This research builds upon two projects; the first is a survey and excavation in the Muktinath area of Mustang (south of the Lo Monthang project

area) by a Nepali-German team in the late 1980s and early 1990s, which recovered extraordinary material culture, rupestrial art, architecture, and human remains, all preserved by the aridity of the region (Alt, et al. 2003; Hüttel 1991; Knörzer 2000; Simons, Schön, and S. Shrestha 1994a, 1994b, 1998). These data were sufficient to create a working outline of regional prehistory that extends at least to 1200 BCE. Of significance was the definition of two mortuary traditions: Chokhopani, which dates from ca. 1200-450 BCE. The peoples of this period excavated cave-like tombs from the sheer rock faces of the valleys above the river bottoms and lived in small, dispersed village on high terraces; and Mebrak, 450 BCE-CE 50, which has the same settlement pattern and mortuary use of cave-tombs systems. Extraordinarily well-preserved human remains were recovered from sealed burial caves, and the analysis of skeletal morphology suggested to the team that the people of this period are North Asian in origin. Alt et al. (2003:1533) assert that the mortuary population actually originated in Mongolia.

The second is a survey and cave rescue project in Upper Mustang coordinated by the Sky Door Foundation and the Nepal Department of Archaeology (Aldenderfer 2010). In research conducted in 2008 and 2010, additional cave and tomb systems were explored, resulting in the discovery of human remains and cultural materials. In this report, we describe the human remains examined from three newly explored systems: Jhongkyore North, Gongphu, and Samdzong, as well as two systems discovered and excavated by the Nepali-German team: Mebrak and Chokhopani South.

II. Materials and Methods

1. Sites

Ancient human remains analyzed by our team in 2010 derived from several cave locations in the Upper and Lower Mustang region of Nepal. These remains were observed in several different contexts: *in situ* in Upper Mustang; removed from *in situ* context, but still located in Upper Mustang; and curated in the Department of Archaeology (DOA) in Kathmandu. In all, a minimum number of 74 individuals were observed from five localities/sites:

- 1) Jhongkyore North (n = 1)
- 2) Gongphu (n = 3)
- 3) Samdzong, two shaft tombs (n = 27)
- 4) Mebrak site 92.5 (n = 42)
- 5) Chokhopani South site 93.1 (n = 1)

The remains of a minimum of 31 individuals were discovered by our team in the Upper Mustang region (sites 1-3), and the remains of approximately 43 individuals from Lower Mustang were originally recovered by the Nepali-German team in the early-mid 1990s (sites 4-5). We examined the Lower Mustang remains in their current location at the DOA.

2. Determining demographic information

The minimum number of individuals (MNI) was determined after having sorted bones by element and side, following White and Folkens (2005:339):

- 1) When multiple individuals were present from a given context, minimum number count was determined within each element category, based on right and left sided elements, as well as by age, size, and sex.
- 2) In the case of isolated finds, the presence of a relatively complete skull and any attached/ corresponding axial elements that articulated well with it (especially in the sites of Jhongkyore North and Gongphu) counted as a burial.
- 3) With respect to burials within the Samdzong shaft tombs, bones were found in somewhat discrete piles, and it was determined that each pile contained the remains of an individual burial or burials of a few individuals, rather than complete commingling and haphazard scattering of all remains within a given tomb.

- When these piles were lowered by the climbing team, MNI was determined within each discrete pile, as described in the first two steps.
- 4) In the case of the Mebrak site 92.5 finds by the Nepali-German team, in addition to inventory numbers of "63x-xx" that their team had given to elements, several had been given "Individuum" labels, German for "individual," presumably because these were elements from discrete burials. They range in number from Individuum 1 to Individuum 28, yet four individual numbers are missing within that range: Individuum 12, 13, 17, and 24. Several wrapped elements also had question marks next to the labeled numbers, (e.g., "Ind. 5a?" and "Ind. 9?"), suggesting that the original observers were unsure of the association between these elements and an individual burial. For this current analysis, determination of MNI was based on the original inventory labels given them, as well as how relatively complete the remains were. Most of the bones present were either skulls and/or long bones, which are usually better preserved than smaller elements. If the previous researchers had given a single isolated femur its own number (e.g., 633-53), it was counted as a single individual, assuming that the excavators had chosen this largest element as representative of the whole individual (if the skull was not also preserved). Other isolated remains, such as fragmentary loose teeth were not counted within the MNI.

Determining age and sex followed recommendations outlined in Buikstra and Ubelaker (1994), including the examination of dental development (Ubelaker 1989) and epiphyseal closure (McKern and Stewart 1957) for determining the age of subadults, and cranial (Meindl and Lovejoy 1985) and pelvic (Brooks and Suchey 1990; Lovejoy, et al. 1985; Todd 1921a, b) morphology in the determination of age of adults, as well as for the determination of sex (Acsádi and Nemeskéri 1970; Phenice 1969). Ages were divided into seven age categories: Infant (0-2 years); Child (3-6 years); Juvenile (7-12 years); Adolescent (13-19 years); Young Adult (YA, 20-34 years); Middle Adult (MA, 35-50 years); and Old Adult (OA, 50+ years). When an individual lacked diagnostic

features to determine a more specific age category, the designation of broader categories such as adult (± 20 years) versus subadult was recorded. Pre-adolescent individuals or those without sexually dimorphic features were recorded as individuals of indeterminate sex.

III. Burial Description and Analysis

Burials from the Upper Mustang (UM) region, including those found originally in 2008 (Jhongkyore North and Gongphu) and during the 2010 season in the Samdzong valley, were given the label "UM2010," with individual burial numbers following, numbered in sequence of when analyzed. Note, all of the caves explored required technical expertise to access (rappelling from above), which suggests that they were undisturbed by modern humans until explored by our team, although they could have been accessible in earlier periods. Animals may also have caused taphonomic damage. Below are the descriptions and interpretations of findings, beginning with the 2008 materials and followed by analysis of the 2010 data collected from the Samdzong tombs, and our analysis of the Mebrak and Chokhopani South material.

1. Jhongkyore North: UM2010.1

These remains of a middle aged adult female, located in the Jhongkyore North Cave in Chhoser Valley, were originally discovered in 2008. Direct dating of the remains places this individual in the 15th-17th C. AD (1447-1634 cal AD; AA83582, 369 \pm 35 rcybp). The remains consist of the axial skeleton, including the cranium (no mandible), and pelvis, all of which had some remnant desiccated tissue that kept most elements articulated. The cranium had a slight band of depression just posterior to the coronal suture that created a thicker ridge of bone across that suture (Figure 1), indicating habitual weight placed on that area. Such load bearing in the past was probably similar to the current practice of placing a strap across the head to support loads within a *dolko* basket. The maxilla only had six teeth present, with antemortem tooth loss of six teeth: teeth on the left from the lateral incisor (I²) to the first molar (M¹), and the right fourth premolar and right M¹. There was a cavity on the second right molar.

The lower axial skeleton had been found disarticulated from the cranium, with the first five cervical vertebrae (C1-C5) still attached to the skull, while C6 down to the pelvis was found nearby. The ribs had been noticeably broken off (perhaps postmortem) close to the transverse processes of the thoracic vertebrae, around the angle portion of ribs (Figure 2). What remained attached to the thoracic vertebrae were all 12 rib heads on the left, and the heads of right ribs 4-12. Pink pigmentation had been applied postmortem on the skeletonized remains, especially on the posterior left side of thoracic area. The pigment had apparently been applied after the ribs were broken /snapped since some pigment was inside rib shafts. Furthermore, there was a significant "primary" curvature of the articulated spine that is C-shaped with continuous anterior concavity from C6 to the lumbar vertebrae, indicating a severely bent back when *rigor mortis* set in, instead of the expected anterior convexity in the thoracic region (Figure 3).

The left femoral head was found articulated in the acetabulum (hip joint), but broken at the neck, and its position suggested that it had occurred when the hip was flexed, decreasing the angle between the thigh and hip, e.g., knee or leg raised toward torso (Figure 4). It is possible that the left proximal femur had been fused to the acetabulum (ankylosis of the hip joint) in life, but the angle of the femoral head, with the hip flexed, makes this unlikely. There was still tissue completely surrounding this joint, making non-invasive macro-observation difficult, but one explanation for this finding is that the leg had been broken off when the surrounding tissue made it difficult for those processing the remains to completely remove the entire femur, including the femoral head.

1.1 Interpretation:

The current state of preservation of the UM2010.1 adult female skeletonized remains from Jhongkyore North suggests that they resulted from a mortuary ritual. Notable features include the application of the pink pigmentation, the curved vertebral column, the broken ribs, and the absence of all long limb bones except for the remaining left femoral head in hip flexion position. Several of these characteristics resemble those of modern day, regional (Mustang) Bon funerary practices for an

adult, as described by Ramble (1982) for the Lubra village of Muktinath. In particular, upon death the deceased is "bound into a sitting position with the feet together and the knees drawn up" (Ramble 1982:335). Then the back of the deceased is broken at the neck as the head is snapped forward and "the head is then pushed down between the knees and the corpse is left to stiffen in that position" (ibid.). These steps in the funerary ritual in Lubra can explain the high angulation of the left femoral head in UM2010.1, which suggests the seated posture, perhaps with knees tucked up, as well as the anteriorly concave spinal curvature.

Following this, in the Lubra practice, a ritual specialist dismembers the body by chopping the remains, including the skull and long bones, down to parts consumable by vultures. While dismemberment may have occurred with UM2010.1, the cranium and axial skeleton were left intact, although the ribs were broken. Also, Ramble makes no mention of application of pigment on the Lubra remains. So the latter portion of the Lubra funerary ritual does not neatly mirror our findings, although some features are similar. The breakage of the rib cage in the Jhongkyore female may have been by deliberate human processing; Ramble relates a personal communication by Graham Clarke who did fieldwork in Mugu, where victims of "bad death" (e.g., died by violence, accident, childbirth, suicides) are mutilated with a knife and have their ribcages inverted during the air (sky) burial ritual (Ramble 1982:355-356). These descriptions of the broken neck, bent legs, dismemberment and defleshing, and exposing internal abdomen in the event of illness are similar to those of a "eye witness" to such a ritual in Western Tibet in 1933 (Singh 1933).

The Zoroastrian burial practice of offering the flesh of deceased to animals spread to Tibet around the turn of the second millennium CE (Stoddard 2009), and this Jhongkyore burial appears to fit the pattern in many ways. It may be that the mortuary ritual in Jhongkyore (and Gongphu, described below) was quite similar to the first steps of funerary treatment found today in Lubra (and/or Mugu) for a Tibetan sky burial, but over time, or with local variation, differences accrued in mortuary treatment. Notably, the deceased in the ancient Jhongkyore community were not

completely dismembered and the application of pink pigment was practiced.

It is also possible that scavengers or predators could have caused the long limb dismemberment and removal of the ribs. There were feathers adhering to the skeleton and found throughout the cave in which it had been deposited, suggesting the presence of vultures (e.g., lammergeier), which could have broken the ribs, and/or eaten the tissue on the long bones and dispersed them elsewhere. Studies of the modification of bone due to vulture behavior showed that while some strong connective tissue does continue to articulate some elements, the mandible, cranium and limb bones usually disarticulated, with the majority of flesh consumed within 48 hours and skeletonization occurring within 96 hours (Reeves 2009). Vultures leave two types of markings on the bone. First, are relatively shallow scratches that measure up to 4 cm in length, typically in the skull; these are relatively linear but irregular shaped so they usually are not mistaken for those from sharp force trauma (ibid: 526). The second form of modification is a linear scratch that does not penetrate bone, so is characterized by a change in color on the surface of the bone. Neither type of markings was observed on the Jhongkyore bones, which suggests that birds were not involved in the dismemberment and rib removal. The fresh tracks of an animal, said to be those of a snow leopard by the locals who joined us, were found during our team's trek to the Jhongkyore North cave. Such predators were probably present in the past and cats are known to be opportunistic feeders, which includes carrion (Edney 1982). There was no evidence of puncture marks from any carnivore on the vertebrae, pelvis, or cranium, however, excluding carnivorous activity as causes for state of the finds. Alternatively, the absence of the limb bones may have been deliberate, in that they were removed as relics. Such an act is found in Tibetan rituals, though it may be unlikely in this case as bone relics derived from women are extremely rare (Martin 1994:277).

2. Gongphu ("Wine Bottle Cave" outside Choesar)

Our team discovered remains in the Gongphu cave in 2008, leaving the lower axial and pelvic elements of three individuals (Figure 5) within the caves. Again, the remains were directly

dated and fall into two periods: 12th-mid 13th C. AD and 15th-17th C. AD (AA83586, 1300-1442 cal AD; 546±48 rcybp; and AA83572, 1482-1653 cal AD; 307±35 rcybp). The crania (no mandibles) were brought to the DOA in Kathmandu, where they were later examined. Slight tissue residue adhering on all burials, especially UM2010.2, prevented closer examination of potential lesions. Note, faunal remains were also discovered in the caves among the Gongphu remains: two long bones of larger animals, with pink pigment (perhaps plaster) found upon them, and two smaller ribs, which had no pink pigment.

2.1 Gongphu male: UM2010.2

These were the remains of an adult male. Left *in situ* within the cave was the axial skeleton including the second cervical (C2) down to the pelvis. The remains were partially desiccated from C5 down to the sacrum, with dried, thin tissue covering all bones and points of articulation, so not much could be examined skeletally with respect to potential lesions. There was a left curvature of the cervical thoracic down to the twelfth thoracic vertebra, similar to the curvature described for Jhongkyore UM2010.1, although it was a more left-lateral leaning (or coronal plane) curve versus an anterior curvature.

The cranium (located in the DOA) also had much tissue on the cranial vault, especially in the parietal and occipital region. The right upper canine and third premolar were present, but broken postmortem at the cementum enamel junction (CEJ) without crowns and there was only the mesio-buccal root of right M¹, with postmortem loss of all 13 remaining teeth.

2.2 Gongphu male: UM2010.3

These were the remains of an older adult male. Left in the cave was the axial skeleton of C7 down to pelvis (later matched to the DOA Gongphu cranium which had C1 to C6 attached). Eight rib heads were still attached to thoracic vertebrae, with three located on the left: ribs 3, 6, and 8 (Figure 6); and five on the right: ribs 3, 4, 6, 8, and 9. In addition, there were 11 fragments of adhering ribs on both sides (not complete heads). There was vertebral curvature to the right, most noticeable from the cervical to the eighth thoracic

vertebra, though a continued slight right curve is seen in lower vertebrae. Vertebral osteophytosis was present on all five lumbar vertebrae. The hips had acetabular marginal lipping on both sides.

On the cranium, there was much tissue remaining around the parietals and occipital. There was antemortem tooth loss of three teeth (upper left P⁴ and M² and right I¹), resorption of alveolar bone around upper right M¹, left M¹ and left M³, and postmortem loss of the rest of the teeth.

2.3 Gongphu female: UM2010.4

These were the remains of an adult female. The axial skeleton left in the cave included the first thoracic vertebrae down to the pelvis. There was a slight spinal curve to the right around mid-thoracic. The female cranium located in the DOA did not have any of the cervical vertebrae, but the size and sex determination of the cranium matched the axial skeleton (the two other crania had been those of males). The face had a postmortem break to the left zygomatic and maxilla, and the right maxillary portion from I² to the second of third molar was present, but the alveolar bone was damaged postmortem, with no teeth present. There was a postmortem cut on the lateral edge of the left superior orbit, possibly made during the 2008 recovery.

2.4 Interpretation of Gongphu finds:

These finds are very similar to the Jhongkyore North burial, UM2010.1, in that: 1) only the axial skeleton was present; 2) ribs had been broken off (except in UM2010.2); and 3) the remains all had an anterior, concave spinal curvature in a "C" shape, though not as marked as in Jhongkyore. While no pink pigment was applied directly to these Gongphu burials, there were faunal remains in the caves with slight pink pigmentation. These findings suggest a similar mortuary treatment between these two cave systems, both located within the Choesar Valley of Upper Mustang.

3. Samdzong Tombs of 2010

Skeletal remains were found *in situ* in the valley of Samdzong in 2010, with burials deriving from two shaft tombs (Figure 7): Samdzong 1 (SD1) and Samdzong 2 (SD2). More tombs are part of the

complex, and some also showed evidence of skeletal material within them, but remain unexplored.

SD1 is dated to the 5th-6th C. AD (432-576 cal AD, 1540±20 rcybp), while SD2 is slightly later, ranging into the 7th-8th C. AD (657-768 cal AD, 1315±20 rcybp; 614-673 cal AD, 1380±25 rcybp; and 636-689 cal AD, 1360±25 rcybp).

3.1 Context and preservation

Evidence of shaft tomb burials located within the cave-like features above came from the discovery of human and faunal bones scattered along the base of the sheer rock face. Some had been exposed to the bleaching effects of sunlight and repeated exposure to water, leading to cracking. These scattered surface remains had a sub-MNI of three humans (two adults and one juvenile), but as they were not found *in situ* and no clear association could be made with a particular tomb, they are not added to the MNI count of the two Samdzong tombs.

The preservation of the remains present within the tombs was relatively good for many bones. However, bones closer to the edge of the tomb enclosure suffered from exposure to the elements. Most bones were generally intact, although some had become fragmentary or broken, possibly as a result of the repeated placement of burials on top of each other. There was little to no sign of carnivore activity, but one os coxa from SD2 had potential puncture marks from a carnivore (Figure 8).

There were also remains from several animals found in both tombs, although they were only removed from SD1. The MNI of these SD1 faunal remains include one bovid (genus *Bos*, which includes yaks and cows), three caprids (sheep or goat), and one *Equus* (horse). The faunal bones present included both cranial and postcranial elements, and in the case of the horse, included much of the limbs, from one pelvic bone down to the hooves.

3.2 Demographic profile

Within SD1 and SD2, there was a minimum of 135 relatively intact human bones found in the following categories in Table 1. Note, as discussed in more detail below, several bones had cut marks. The MNI of Samdzong was determined by assessing the sub-MNI within each discrete area of

concentrated bone "piles," found in each of the two shaft tombs. The bones were loosely concentrated and disarticulated, and the limited representation of bone types (such as vertebral elements and those of the smaller bones) all suggest that this was not a site of primary deposition, but instead a place of secondary burial. There is an MNI of 27 individuals, 17 from Samdzong 1 and 10 from Samdzong 2 (Table 2).

Adults comprise the majority of finds (74%, 20/27), especially those of unknown adult age as many finds lacked elements such as the pelvic bones or cranium for a more specific determination of adult age category.

Samdzong 1

Of the MNI of 17 individuals, three are children of indeterminate sex, one is an adolescent female, one is a YA female, four are MA males, one is an OA male, two are OA females, and five individuals are adults of unknown adult age (one male and four females).

Samdzong 2

Of the MNI of 10 individuals, three are subadults (one child, one juvenile, and one adolescent, all of indeterminate sex), one is a YA male, one is a MA female, and four are adults of unknown adult age (one male and three females), and one individual is an adult of unknown age and indeterminate sex.

The overall underrepresentation of subadults (26%, 7/27), especially those in the youngest infant age category may suggest damage to these smaller fragile bones that prevented preservation (Bello, et al. 2006; Gordon and Buikstra 1981). The same may be true for the underrepresentation of adults in the oldest age category, where osteopenia and osteoporosis, particularly among older females, may have made bones less likely to preserve (Bennike 1985; Walker, et al. 1988). Alternatively, or concurrently, there may be cultural factors involved in this skewed demographic profile. These factors include burial practices that excluded the burial of younger individuals in the tombs or that led to the biased preservation of older children and adults. As discussed below, the majority of individuals in these tombs show postmortem processing, with cut

marks, which suggest burial practices may have skewed the demographic distribution of the burial samples.

3.3 Cut marks on Samdzong skeletal remains

Cut marks were observed in the majority of individuals from both tombs. They do not resemble marks made by animal activity such as that of vultures, which are known to accumulate bones in caves, but which leave diagnostic marks on bones and have a preference of bone types not found here (Reeves 2009; Robert and Vigne 2002). These cut marks were the result of deliberate human activity as evidenced by the symmetry and repeated pattern and distribution of the cuts across common areas of bone types, as well as the cut morphology, which were shallow, sharp edges that were "V" or "U"-shaped and less than 1mm in width, indicating the use of a sharp implement (Figure 9). Note, these marks were examined macroscopically and with the use of hand lens, not via a scanning electron microscope, so the exact dimensions and shape are estimates. These cut marks were not the result of our recovery of these remains as no sharp implements were used and there was no sign of more recent entrance into the tombs, which required highly technical cave climbing. Furthermore, the similarity in the color of the interior of the cuts with surrounding bone surfaces, including embedded dirt in some instances suggests the cuts are not recent.

Cut marks were tallied by the number of cut bones per each element type, the number of cut marks found on each bone, and the number of individuals with cut marks where possible (several elements could not be associated with a known burial number), including notation of the sex and age of individuals. When calculating the total number of elements that had been observed, elements that had become fragmentary (e.g., cranium or long bone) were counted as one piece. Of the 135 relatively whole bones that were observed, 73 (54%) had cut marks. As noted in Table 1, several bone categories (e.g., sacrum and sternum) did not have cut marks, with 12 element types (total of 127 bones) that had cuts: the cranium, mandible, scapula, vertebra, rib, humerus, ulna, radius, os coxa, femur, tibia, and fibula (Table 3, Figure 10). These counts included miscellaneous bones that could not be definitively

associated with known individuals within the burial piles (e.g., labeled "UM2010.8 miscellaneous").

The element best represented in the assemblage was the femur (n=29), with the highest raw number of bones with cut marks, where 18 femora (65%) show cuts, which accounts for nearly 25% (18/73) of all bones with cut marks. Table 3 summarizes these data, with the femora, then ribs, os coxae, and so on represented in decreasing order in their representation for number of cut bones. Note that the scapula and ulna show the highest frequencies of cut marks ("Cut/Bone type %"), where every single scapula (5/5) and ulna (4/4) observed show cut marks, followed by the rib, tibia and fibula, with the lowest frequency in the vertebrae, where just one thoracic (out of seven observed vertebrae) displays cut marks.

The cut marks were also examined with respect to the location and number of cuts within each burial, including the miscellaneous bones that could not be definitively associated with an individual (Table 4). Those individuals who had more than one representative bone often had multiple bones with cuts, for an average of 1.8 bones cut per individual. However, it must be noted that several individuals were represented by a single bone, e.g., a cranium, which may mean this number under-represents the actual number of bones cut per person. There was equal distribution between left (50.7%, 37/73) and right (49.3%, 36/73) sided elements with cuts; in one instance a cut mark continued from the left to right parietal. Forty-one long bones (41/73, 56%) had cut marks and the location of cuts along long bones were divided into observations of the proximal, shaft, and distal portions. There were more cuts in the proximal region, where 35 cut areas were located in the proximal third in 25 long bones, 13 cut areas were located on the shaft in 13 long bones, and 17 cut areas were located on the distal third in 12 long bones. Usually, more than one region of a bone had a cut and the average number of cuts areas on a bone was 1.7. Within each area of cut marks there was usually a cluster of multiple cuts, suggesting successive, or repeated strikes to more completely remove soft tissue, or as result of the tool edge skipping over an uneven cutting surface (Figure 11). One bone, a right femur of a juvenile from SD2, had over 57 cuts running down the shaft (Figure 12).

These may have been the result of a continual short cutting motion as the implement moved down the shaft to deflesh the *vastus intermedius* muscle that originates in this area. Leaving that one case aside, for all other samples the average number of cuts within a targeted, cluster area was 3.3 cuts.

Several cuts are relatively short at just under 1 mm, and some are long cuts (Figure 13), with one of the longest at 39.0 mm on the midshaft of an adult femur and another at 37.2 mm, found on the infrascapular fossa of a scapula. It is likely the surface area on which to cut influenced the length of cuts. Many cuts were found on "complex" areas, that is, the neck region of bones, which may account for the shorter cuts, compared to the longer cuts found along diaphyseal shafts and across wider bones such as the scapula that have more "flat" surface area.

Overall, from an MNI of 27 individuals within the two Samdzong tombs, 18 (67%) individuals displayed at least one cut mark (Table 5). Among the 20 adults, 15 (75%) had cut marks, and among the seven subadults, three had cut marks (43%). When considering the two-tomb sites individually, within the five burial "piles" of SD1 (i.e., UM2010.5 to UM2010.9) at least one person per burial had a cut element, with a minimum of 11 individuals (out of 17, 65%) from SD1 with cut marks. These include 10 adults (three males, four females, and three of indeterminate sex) and one adolescent female. Within SD2, which includes the burials UM2010.10a through UM2010.10j, there are a minimum of seven individuals (out of an MNI of 10, 70%) with cuts. Five are adults (two males, one female, and two of indeterminate sex), one is an adolescent, and one a juvenile.

Among the 18 individuals with cut marks from Samdzong, although sex could not be determined for some individuals, at least five males and six females (all adult, except one adolescent female) had cut marks. The other adolescent and juvenile were of indeterminate sex. Among the adult males, the age range of cut individuals contained those that fell into the young, middle, and old adult age categories. Among females, the cut marks were found on an adolescent and two OA females. The distribution of cut marks across the age groups from juvenile to old age, and among adult males and females suggests relatively equal

mortuary treatment across age and sex. But it must be remembered that the demographic profile of the Samdzong tombs does not show a typical distribution of a mortuary population, with under-representation of the very youngest and oldest age groups.

Cut marks were also found on several of the faunal remains from SD1 (Figure 14). Among the bovine remains, one left humerus had a cut on the distal epiphysis (trochlea). Among the caprid finds, at least two of the animals had cut marks: two right mandibles (out of three observed), and all humeri observed (one left and two right).

3.4 Interpretation of cut marks

The cut marks were made by deliberate human actions and were not made antemortem as there is no sign of healing in any of them. The cut marks on the Samdzong bones may have been made not long after death as the elements with the most processing (number of cuts on individual bones, as well as the frequency of bone with cuts/bone type) such as the scapulae, ribs, and os coxae, do not disarticulate easily from the surrounding tissue, necessitating processing for quicker removal. In addition to these elements, nearly every type of bone category had some cut marks. Long bones typically had multiple cut marks around proximal and distal regions, suggesting disarticulation, and also around areas where tendinous fascia formations or tough ligaments are found, suggesting defleshing (Raemsch 1993). Defleshing has been defined by Olsen and Shipman (1994:380) as "short fine cutmarks or broader scraping over the surfaces of bones caused when a sharp tool is used," often occurring in clusters to completely detach muscles or remove adhering soft tissue.

The cut marks on the faunal remains suggest dismemberment. The location of the cuts on the mandible suggest removal of the lower jaw from the skull, while the cut marks on the humeri were located on the ends, e.g., the humeral head and trochlea. These would be areas to remove a humerus from the trunk and from the lower portions of the limb.

The context of the burial treatment and deposition of disarticulated bones suggests that these were secondary burials, with postmortem defleshing as part of a mortuary ritual, although

other scenarios must be considered. The diagnostic patterns of cannibalism have been well documented (e.g., Hurlbut 2000), and that can be ruled out for the Samdzong material. While cut marks are present and there is underrepresentation of vertebrae and signs of carnivore activity, the Samdzong remains lack many of the other key taphonomic signatures of cannibalism including: extreme permimortem fragmentation, percussion/anvil breakage, and evidence of burning (e.g., pot polish) (Turner 1983; Turner and Turner 1990; White 1992). Those bones that were fragmentary did not have the characteristic spiral fracture pattern seen inflicted in instances of perimortem fracture for marrow extraction, but instead seem to be the result of weathering and the pressure of additional weight placed on top of the remains (Johnson 1985), for example that of more burials in reuse of the tombs as a mortuary site. Secondary burials often include intentional disarticulation and defleshing of remains (e.g., Bendezu-Sarmiento, et al. 2008; Toussaint 2011), which can be misinterpreted as the patterns seen in cannibalism (Hurlbut 2000). The relatively intact nature of the bones and the care in which the deceased were deposited in hard to access (likely in the past as well as in the present) shaft tombs, with the inclusion of some grave goods and the remains of animals that are possibly sacrificial also suggest mortuary ritual involved in these secondary burials versus the use of this space for cannibalism or the deposition of victims of warfare.

Anthropologists have speculated on the origin of sky burials in Tibet and the links to earlier Zoroastrian funerary rituals (Wylie 1965). Stoddard's (2009) examination of the origins of "décharnement" or defleshing in Tibetan sky burials, which post-date the Samdzong burials by some 500 years, describes the doctoral thesis of Franz Grenet. Grenet had found links between the Tibetan ritual and earlier Zoroastrian practices of defleshing and offerings of the flesh to animals, which he showed spread eastward from the beginning of the 1st century CE to the 10th or 11th centuries (Grenet, 1984: maps 2-5, as cited in Stoddard 2009). Thus, there may have been knowledge of these Zoroastrian practices in the Samdzong community. The Zoroastrian funerary rites also incorporated the practice of gathering bones that had been stripped (either by humans or by carnivorous animals) into receptacles, and

placing them within a chamber or vault; this may be similar to the act of placing the processed bones into the Samdzong shaft tombs. Stoddard suggests that during the spread of these Zoroastrian rituals, parts of the rituals were transformed in variant practices and incorporated into local beliefs such as the Tibetan ritual of *gcod*, which became linked to the crushing the bones and offering everything to vultures and the like, which was adopted by Buddhists and Bon practitioners during the 11th and 12th centuries. The mortuary ritual associated with the Samdzong finds may be associated with the adoption of cultural practices from outsiders, or may be the product of more local practices that later evolved into the form of sky burials practiced in the region today. Further examination of the other shaft tombs within Samdzong, including evaluation of the adjacent tombs and comparisons to cemeteries from nearby locations and from a contemporaneous period can better illuminate this question.

3.5 Other bioarchaeological data

Dental health

Among the 27 individuals of Samdzong, only the adults had teeth for observation, with fifteen out of 20 adults (75%) having some alveolar bone to hold teeth, and eight individuals among them with teeth (53.3%). Nine adults had antemortem tooth loss (AMTL, 9/15, 60%); among them were three males, five females, and one adult of indeterminate sex. Among the 31 total teeth observed, there was only one adult (female of unknown age) with carious lesions on two teeth (6.5% teeth with carious lesions). Six individuals had abscesses (five of them females, 83.3%, versus one male); for two individuals there was a single abscess, in three instances individuals suffered two abscesses, and one female had three abscesses. The higher frequencies of AMTL, abscesses, and carious lesions within the female sample suggest females within the community suffered more oral health problems than males.

Age categories of those with dental disease were also noted, but only a few individuals could be placed in clear age categories. There was only one YA male and female each, both of whom suffered no dental disease; there were three MA males, two of whom had AMTL, and one MA female with no dental disease; and finally only one OA, a female

who had considerable AMTL. The rest of the individuals with alveolar bone and/or teeth were adults of unknown adult age. These limited results suggest that the dental health of people deteriorated with increasing age, as expected.

Nonspecific stress

None of the eight individuals with teeth to observe displayed linear enamel hypoplasia, lines that indicate growth disruption during the formation of tooth crowns during childhood development (Goodman and Armelagos 1985; Sarnat and Schour 1941; Schour and Massler 1945). Similarly, among the nine cranial vaults and 10 superior orbits, there are no signs of porotic hyperostosis, nor cribra orbitalia. Both have been linked with metabolic diseases such as anemia, scurvy, and other nutritional deficiencies that may stem from genetic or environmental causes including vitamin deficiencies and diarrhea from parasitic infection (Ortner, et al. 1999; Stuart-Macadam 1989a, b; Walker 1985; Walker, et al. 2009). There are also no signs of periosteal inflammation (periostitis) among the seven femora and two tibia observed from the known (numbered) burials, nor among the miscellaneous long bones (n=68 for all long bones).

These results suggest relatively little stress experienced during growth and development, though the absence of such indicators does not necessarily mean these individuals did not undergo any stress, as they may have died *before* the development of stress indicators (Wood, et al. 1992). One left rib of an adult from the miscellaneous burial finds of UM2010.9 did have visceral periosteal lesions extending from the shaft to sternal end (Figure 15), suggesting at least one person suffered from respiratory illness, possibly infection (Roberts, et al. 1994).

Trauma

There were 68 long bones of the upper and lower limbs that were observed for trauma. The cut marks found on bones (41 of those cut bones located on the arm and leg) are discussed above, but none of these 68 bones displayed evidence of antemortem or perimortem fractures.

Cranial fractures and fractures to the facial bones such as the nose are indicative of interpersonal

violence (Lovell 2008; Walker 1989, 1997). None of the eight individuals with nasal bones had fractures, but among the 12 crania observed, three individuals (25%) had cranial fractures (another individual, UM2010.10a had postmortem cut marks on the left parietal, see cranial cut mark in Figure 10). One individual is a MA male, and the other two are female adults of unknown age. The male, UM2010.5a, had a healed blunt force trauma on the left posterior portion of the parietal, between the squamosal and sagittal suture (Figure 16). He also had postmortem cut marks on his humerus and a rib. One female, UM2010.9c, had a fracture in the right temporo-parietal region, measuring 70.1 x 40.6 mm, with a radiating line from the sagittal to coronal suture (Figure 17). The second female, UM2010.10d, had two healed fractures: 1) one on the superior right frontal, and extending up 6.2 cm, curving along the coronal suture, with sclerotic bone next to a gap near bregma; 2) the second was a healed depressed fracture also along the coronal suture, near the sphenoid junction with the right frontal, and it extended 1 cm. Both fractures are also visible in the endocranium with sclerotic bone, which may indicate past infection (Figure 18).

The lack of postcranial fractures, even healed ones, suggest these individuals were not prone to accidental falls despite the uneven terrain in this landscape. The presence of cranial fractures among 25% of the crania observed does suggest some interpersonal conflict. The tension may have been within the community, considering the healed nature of most of the wounds, or from intercommunity disputes. The healed nature of two of the cranial fractures and lack of other signs of violence on postcranial bones suggest the tombs were not used primarily as a depositional place for victims of warfare.

Joint disease

Not many of the long bones with joint articulation could be positively associated with known individuals from burials. Observation of degenerative joint disease (DJD) of the four major joints (shoulder, elbow, hip, and knee) is presented here. Among the three individuals with the shoulder joint for observation, not one had DJD. Two out of three individuals with the elbow joint had DJD: one MA male and one OA female. In the hip joint,

three out of seven individuals had DJD: two MA males, and the same OA female with the elbow DJD. In the knee joint, none of the three observed had DJD. These limited results suggest that adults in the middle to old adult age category were more likely to suffer DJD, and that males may have had a higher frequency, though again, the data are very limited.

Stature

Stature was estimated based on maximum femoral length, as that was the most numerous long bone and it is a relatively good proxy for height. The regression formulae chosen to estimate stature were from Trotter (1970), with the formula for "Mongoloid male" chosen to estimate stature for the males, and (as there is no formula for "Mongoloid female") "White female" for the female stature estimation. While these formulae are not population specific for Nepali populations, they provide reasonable approximations of height within this sample. There were three males with femora, with an average height just under 5'5 (164 cm), and there were eight females with femora, for an average height just under 5'0 (151 cm, Table 6).

These stature data of Samdzong individuals who lived at approximately 4000 m can be compared to other high altitude populations, particularly those of Tibetan population affinity. Weitz and colleagues (2000) analyzed modern Tibetans in Qinghai Province, People's Republic of China, and found that average stature changed with increased altitude: 1) among males aged 20-29: 168.7 cm at 3200 m, 167.5 cm at 3800 m, and 166.2 m at 4300 m (Table 2, p.74); and 2) among females aged 20-29: 157.1 cm at 3200 m and 157.4 cm at 3800 m (Table 3, p.75). The average height estimation of Samdzong-males is shorter than that of all three in the modern comparative samples and likewise, the average Samdzong female height is shorter than the two comparative samples. Weitz et al. (2000) did not find a strong negative correlation between increased altitude and decreased height. The Samdzong results may be attributable to genetic predisposition to shorter average heights, or environmental conditions that constrained height at these times; these reasons are not mutually exclusive.

4. Mebrak, site 92.5

The burials from Mebrak, site 92.5, and the one burial from Chokhopani South, site 93.1, are curated at the Department of Archaeology in Kathmandu. The Mebrak finds had been examined previously, with reports of the excavation and burial analysis published elsewhere (e.g., Alt, et al. 2003; Simons, et al. 1998). They had not been examined since these original analyses for those reports and when examined by our team, had been securely stored and wrapped by individual ("individuum" as noted earlier) burial.

The Mebrak site has been extensively dated by the Nepali-German team (Alt, et al. 2003). Our team obtained radiocarbon ages for four individuals examined in this analysis (Aldenderfer 2010). They range in age from 419-152 BC, well within the phase designation developed by the Nepali-German project (2180±41, 379-152 cal BC; 2246±36, 393-204 cal BC; 2270±29, 398-210 cal BC; and 2336±27, 419-367 cal BC). The following is a summary our findings from the 2010 re-analysis, beginning with the Mebrak material.

4.1 Demographic profile

As noted previously (under "II. Determining Demographic Profile"), the Mebrak material had been given labels designating distinct individuals (Ind.). The ranged from Ind.1 to Ind. 28, but four "Ind." from within that range were missing, Individuals 12, 13, 17, and 24. Furthermore, several wrapped remains had question marks next to the labeled numbers, (e.g., "Ind. 5a?" and "Ind. 9?"), suggesting unclear association between elements and individual burial. Each box/bag with material (including the "Ind." finds) had inventory numbers beginning with "63" (e.g., 631-05, 632-25, etc). The MNI was determined as detailed above, with an MNI of 42 individuals: 10 subadults (23.8%) and 32 adults (76.2%), with 17 adult males and 15 adult females (Table 7).

Like the Samdzong demographic distribution, the number of males to females is relatively equal and there is under-representation of individuals from the oldest age category, though there are several infants from Mebrak. The over-representation of YA suggests a skewed distribution. The excellent preservation of these finds, where the

majority had desiccated soft tissue still adhering, including the fully preserved, naturally mummified skeleton of an infant, "Ind.25," suggests natural processes did not lead to disintegration of the older adult bones. Thus, there may be cultural factors explaining the exclusion of the oldest age groups within this burial sample.

4.2 Bioarchaeological data

The presence of desiccated tissue prevented the observation of potential paleopathological conditions within many individuals. For instance, jaws could not be opened to observe teeth and tissue covered the cranial vault and orbits, as well as the leg bones that were present. Thus no lesions commonly found in these areas, or fractures or joint disease, could be observed. These limited the cases of observation, though preservation was excellent among these individuals. There were no observations of cut marks on any of the bones with exposed bone. This is notable since the Samdzong site had artifactual links to the earlier Mebrak culture, including a wooden board similar to the bed boards described for the Mebrak site, as well as a wooden ladle, and faunal remains that may have been sacrificial.

Dental health

Among the 10 subadults, five individuals had alveolar bone and teeth for observation, at times both deciduous teeth and permanent teeth. There was no indication of AMTL, carious lesions, nor any abscesses.

Among the 32 adults, 20 had alveolar bone and 17 had teeth for observation. Seven individuals had AMTL (7/20, 35%): three males (one YA, two of unknown adult age) and four females (all of unknown adult age). Carious lesions were found in four individuals (4/17, 23.5%): three males (one MA, two of unknown adult age) and one female (unknown adult age). There were 292 permanent teeth among the adults, with seven carious lesions observed (2.4%). Abscesses were found in three individuals (3/20, 15%): two males and one female, all of unknown adult age. As age could not be assigned more definitely for many of the adults, it is unclear if those of older age experienced more oral health problems. Males and females appear to have suffered equally from AMTL and abscesses,

though males outnumber females in carious lesions and abscesses. Again, the limited sample size prevents more conclusive interpretations.

Nonspecific stress

Linear enamel hypoplasia (LEH) was not found among the subadult dentition as there were no incisors or canines to observe. Among the adults only one YA male had an LEH lesion on an incisor, where six individuals (16.7%) had incisors for observation. None of the eight adults with canines had LEH. Among both subadults and adults, there was no sign of porotic hyperostosis in the 11 total cranial vaults observed, nor indications of cribra orbitalia in the 18 individuals with orbits.

Trauma

The presence of desiccated skin limited the observations for fractures and evidence of healing on the crania and postcrania. Among the adults, 13 individuals had long bones that could be observed fully for fractures: 23 long bones of the arm and leg were observed, none of which showed signs of fractures. Among the two subadults with long bones, there were also no fractures.

In the cranium, only one subadult could be observed, and there was no fracture. Two out of 15 adult crania (13.3%) had evidence of fractures. The young adult male 635-9 (Ind. 6) had a cranial fracture on the frontal, predominantly on the right side, with a healed arc from the supraorbital notch up to the left frontal beyond midline (from approximately the right supraorbital margin to the left frontomale temporal), which measures 66.5 mm x 36.4 mm across (Figure 19). A second individual, 633-104 (Ind.23) is a female with an unhealed fracture that began with a trauma to the right frontal near bregma, which removed a large piece of bone and created radiating fracture lines (Figure 20). The lines radiated to the left frontal orbit (and continued lateral from it) to the right by the nasal bone, and to both parietals.

Two out of 16 adults with nasal bones for observation had fractures (12.5%). One is an adult male, 633-79 (Ind.19) with a healed fracture of the right nasal, and the second is an adult female, 631-10 (Ind.1), who had a fracture that extended across both nasals and was in the process of healing.

There appear to be taphonomic gnaw marks on one individual, 633-44 (Ind.18). These marks, while somewhat similar to cut marks, display the parallel and regular shaped grooves that are distinctive of rodent gnawing. They are located on the mandibular body below PM_2 (several scrapes measuring about 4.2 mm) and ascending ramus on the left mandible (Figure 21).

Joint disease

The majority of bones were covered by desiccated skin or articular tissue, so no observations were made for joint disease.

Stature

There were seven males and six females with femora for stature estimation (Table 8). Stature formulae used were the same as those used for Samdzong, from Trotter (1970). The average height of Mebrak males was 5'6.3 (168 cm), and for females it was just below five feet at 4'11.5 (151 cm), which are similar to the heights found in the Samdzong sample, although the average Mebrak male height is slightly taller.

4.3 Interpretation

The Mebrak finds from site 92.5 have been analyzed previously with respect to paleopathological lesions and population affinity (Alt, et al. 2003). Regarding the former, results from this analysis were similar in several instances, e.g., the findings of two cranial fractures, though there are slight differences with respect to dental health results. Alt and colleagues (2003) reported 3.06% carious teeth versus our finding of 2.4%. Such slight inconsistencies may be the result of interobserver error or use of different standards of protocol in determination of lesions. Regarding population affinity, the Mebrak finds may share at the least, cultural similarities with the later Samdzong samples, as noted in the similar burial practices, with the use of wooden boards, and presence of faunal remains. However, the majority of Samdzong finds had cut marks, which are not found among the Mebrak finds. Further testing can be done via comparisons of craniometrics, aDNA analysis, and isotopic analysis.

5. Chokhopani South, site 93.1, 12-4

This was the lone sample observed from this site, curated at the DOA. The remains consisted of a skull of an adult female, somewhat fragmentary, with frontal, most of the left parietal, occipital, both temporals, and the mandible. The lower left $M_{1,2,3}$ and right M_1 teeth were present and the rest had been lost postmortem. Age estimation from suture closure is middle age (about mid-30's). No pathological lesions were observed.

IV. Conclusion

Bioarchaeological analysis of five sites from the Mustang region of Nepal has provided new insights into the health and quality of life experienced by people of this high altitude region, as well as highlighted the variety of mortuary traditions practiced by past peoples during different time periods. In the more recent burials located in the Choesar Valley caves of Jhongkyore North and Gongphu, we have examples of possible dismemberment that left the axial skeleton intact, with features of the mortuary treatment that are similar to those of Tibetan sky burials practiced in modern times in the Mustang region. In the earlier occupation in the Samdzong Valley, we have found evidence of defleshing as well as disarticulation of elements for secondary burial in a mortuary practice that included not only men, women, and children from within the community, but also those who migrated to the region, as suggested by the strontium data (Aldenderfer 2010).

Re-analysis of the finds from Mebrak and Chokhopani South show yet another range of burial treatment for those populations living in lower Mustang. Further research in the region, particularly in Upper Mustang and the Samdzong cave complex, will bring us a better understanding of the complex nature of mortuary ritual among locals and migrants, and the use of cave systems and shaft tombs by ancient communities of Mustang.

V. Acknowledgements

We owe a special debt of gratitude to many individuals and organizations. We are especially grateful to Mr. Bishnu Rajo Karki, Director-General of the Department of Archaeology, Government of Nepal, whose leadership and counsel has been

instrumental to our success. We also thank the Ministry of Culture, Tourism, and Civil Aviation, Government of Nepal for their continuing support. Mr. Mohan Singh Lama of the Department of Archaeology has been particularly helpful in many ways over the years, and we are proud to have worked with him. We also thank the Embassy of the United States of America, Kathmandu, for assistance with contacts, permits, and general assistance. The Annapurna Conservation Area Project has made it possible to work in Mustang, as has The National Trust for Nature Conservation, Nepal. Financial assistance has come from The North Face, the Henry Luce Foundation, the National Geographic Society, the University of Arizona, and the University of California, Merced. Special thanks are also extended to the people of Samdzong and Choesar. Finally, we thank the Lo Gyalpo Jigme Foundation for essential advice and support.

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY,
GOVERNMENT OF NEPAL

MINISTRY OF CULTURE, TOURISM AND CIVIL
AVIATION, GOVERNMENT OF NEPAL

EMBASSY OF THE UNITED STATES,
KATHMANDU, NEPAL

ANNAPURNA CONSERVATION AREA
PROJECT

THE NATIONAL TRUST FOR NATURE
CONSERVATION

THE NORTH FACE

HENRY LUCE FOUNDATION

UNIVERSITY OF ARIZONA

THE PEOPLE OF SAMDZONG, CHUKSANG,
AND CHOESAR

LO GYALPO JIGME FOUNDATION

VI. References Cited

Acsádi, G. and J. Nemeskéri. 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Aldenderfer, M. 2010. Final Report: Archaeological research at Choedzom, Upper Mustang, Nepal Grant 8810-10. Report submitted to the National Geographic Society.
- Alt, K. W., J. Burger, A. Simons, W. Schön, G. Grupe, S. Hummel, B. Grosskopf, W. Vach, C. B. Tellez, C.-H. Fischer, S. Möller-Wiering, S. S. Shrestha, S. L. Pichler and A. v. d. Driesch. 2003. Climbing into the past--first Himalayan mummies discovered in Nepal. *Journal of Archaeological Science* 30(11):1529-1535.
- Bello, S. M., A. Thomann, M. Signoli, O. Dutour and P. Andrews. 2006. Age and sex bias in the reconstruction of past population structures. *American Journal of Physical Anthropology* 129:24-38.
- Bendezu-Sarmiento, J., H.-P. Francfort, A. Ismagulova and Z. Samashev. 2008. Post-mortem mutilations of human bodies in Early Iron Age Kazakhstan and their possible meaning for rites of burial. *Antiquity* 82:73-86.
- Bennike, P. 1985. *Palaeopathology of Danish Skeletons: A Comparative Study of Demography, Disease and Injury*. Akademisk Forlag, Copenhagen.
- Brooks, S. T. and J. M. Suchey. 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Ascádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5:227-238.
- Buikstra, J. E. and D. H. Ubelaker. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey, Fayetteville.
- Edney, A. T. B. 1982. Recent Advances in Feline Nutrition. *Journal of Small Animal Practice* 23(9):517-518.
- Goodman, A. H. and G. J. Armelagos. 1985. Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition. *American journal of physical anthropology* 68:479-93.
- Gordon, C. and J. Buikstra. 1981. Soil pH, bone preservation, and sampling bias at mortuary sites. *American Antiquity* 46:566-571.
- Hurlbut, S. A. 2000. The taphonomy of cannibalism: a review of anthropogenic bone modification in the American Southwest. *International Journal of Osteoarchaeology* 10(1):4-26.

- Huttel, H. 1993. Excavation at Khingar Mound 1991. *Ancient Nepal* 134: 1-17
- Johnson, E. 1985. Current developments in bone technology. In *Advances in Archaeological Methods and Theory*, edited by M. B. Schiffer. Academic Press, San Diego.
- Knörzer, K-H. 2000. 3000 Years of agriculture in a valley of the high Himalayas. *Vegetation History and Archaeobotany* 9: 219-222.
- Lovejoy, C. O., R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck and R. P. Mensforth. 1985. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68:15-28.
- Lovell, N. C. 2008. Analysis and interpretation of skeletal trauma. In *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, edited by M. A. Katzenberg and S. R. Saunders, pp. 341-386. Wiley-Liss, Hoboken, NJ.
- Martin, D. 1994. Pearls from Bones: Relics, Chortens, Tertons and the Signs of Saintly Death in Tibet. *Numen* 41(3):273-324.
- McKern, T. W. and T. D. Stewart. 1957. *Skeletal Age Changes in Young American Males: Analysed from the Standpoint of Age Identification. Technical Report EP-45*. Environmental Protection Research Division, Quartermaster Research and Development Center, U.S. Army.
- Meindl, R. S. and C. O. Lovejoy. 1985. Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68(1):57-66.
- Olsen, S. L. and P. Shipman. 1994. Cutmarks and perimortem treatment of skeletal remains on the Northern Plains. In *Skeletal Biology in the Great Plains: Migration, Warfare, Health, and Subsistence*, edited by D. W. Owsley and R. L. Jantz, pp. 377-387. Smithsonian Institution Press, Washington, D.C.
- Ortner, D. J., E. Kimmerle and M. Diez. 1999. Probable evidence of scurvy in subadults from archaeological sites in Peru. *American Journal of Physical Anthropology* 108:321-332.
- Phenice, T. W. 1969. A newly developed visual method of sexing in the *os pubis*. *American Journal of Physical Anthropology* 30:297-301.
- Post, M. 2008. Report on the international conference on origins and migrations of Tibeto-Burman speakers of the extended eastern Himalaya, Humboldt University, 23-25 May 2008. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area* 31(2):1-4.
- Raemsch, C. A. 1993. Mechanical procedures involved in bone dismemberment and defleshing in prehistoric Michigan. *Midcontinental Journal of Archaeology* 18:217-244.
- Ramble, C. 1982. Status and death: mortuary rites and attitudes to the body in a Tibetan village. *Kailash* 9(4):333-359.
- Reeves, N. M. 2009. Taphonomic effects of vulture scavenging. *Journal of Forensic Sciences* 54(3):523-528.
- Robert, I. and J.-D. Vigne. 2002. The bearded vulture (*Gypaetus barbatus*) as an accumulator of archaeological bones. Late Glacial assemblages and present-day reference data in Corsica (western Mediterranean). *Journal of Archaeological Science* 29:763-777.
- Roberts, C., D. Lucy and K. Manchester. 1994. Inflammatory lesions of ribs: An analysis of the Terry Collection. *American Journal of Physical Anthropology* 95(2):169-182.
- Sarnat, B. and I. Schour. 1941. Enamel hypoplasia (chronological enamel aplasia) in relation to systemic disease: a chronologic, morphological and etiologic classification. *Journal of the American Dental Association* 28:1989-2000.
- Schour, I. and M. Massler. 1945. The effects of dietary deficiencies upon oral structures. *Journal of the American Dental Association* 32:871-879.
- Simons, A., W. Schön and S. S. Shrestha. 1998. Archaeological Results in Mustang. Report on the Fieldwork of the years 1994 and 1995 by the Cologne University Team. *Ancient Nepal* 140:65-84.
- 1994a Preliminary report on the 1992 campaign of the Institute of Prehistory of the University of Cologne. *Ancient Nepal* 136: 51-75.
- 1994b The prehistoric Settlement of Mustang: First results of the 1993 Archaeological Investigations in cave systems and connected ruined sites. *Ancient Nepal* 137: 93-129.

- Singh, B. 1933. Disposal of the dead by mutilization in Spiti (W. Tibet). *Man* 33:141-143.
- Stoddard, H. 2009. Eat it up or throw it to the dogs? Dge 'dun chos 'phel (1903-1951). Ma cig lab sgron (1055-1153) and PHa Dam pa sangs rgyas (d.1117): A ramble through the burial grounds of ordinary and 'holy' beings in Tibet. In *Buddhism Beyond the Monastery: Tantric Practices and Their Performers in Tibet and the Himalayas*, edited by S. Jacoby and A. Terrone. Brill, Leiden, the Netherlands.
- Stuart-Macadam, P. A. 1989a. Nutritional deficiency diseases: a survey of scurvy, rickets, and iron-deficiency anemia. In *Reconstruction of Life from the Skeleton*, edited by M. Y. Iscan and K. A. R. Kennedy, pp. 201-222. Alan R. Liss, Inc., New York.
- 1989b. Porotic hyperostosis: relationship between orbital and vault lesions. *American Journal of Physical Anthropology* 80:187-193.
- Todd, T. W. 1921a. Age changes in the pubic bone. I: The male white pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3:285-334.
- 1921b. Age changes in the pubic bone. III: The pubis of the white female. IV: The pubis of the female white-negro hybrid. *American Journal of Physical Anthropology* 4:1-70.
- Toussaint, M. 2011. Intentional cutmarks on an early mesolithic human calvaria from Margaux Cave (Dinant, Belgium). *American Journal of Physical Anthropology* 144(1):100-107.
- Trotter, M. 1970. Estimation of stature from intact long limb bones. *Stewart, Thomas Dale, ed. Personal identification in mass disasters*:71-83.
- Turner, C. G. I. 1983. Taphonomic reconstruction of human violence and cannibalism based on mass burials in the American Southwest. In *Carnivores, Human Scavengers & Predators: A Question of Bone Technology.*, edited by G. M. LeMoine and A. S. MacEachern. University of Calgary Archaeological Association, Calgary.
- Turner, C. G. I. and J. A. Turner. 1990. Perimortem damage to human skeletal remains from Wupatki National Monument, Northern Arizona. *Kiva* 55:187-212.
- Ubelaker, D. H. 1989. The estimation of age at death from immature human bone. In *Age Markers in the Human Skeleton*, edited by M. Y. Iscan. Thomas, Charles C., Springfield, Illinois.
- Walker, P., J. Johnson and P. Lambert. 1988. Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology* 76:183-188.
- Walker, P. L. 1985. Anemia among prehistoric Indians of the American Southwest. In *Health and Disease in the Prehistoric Southwest*, edited by C. F. Merbs and R. J. Miller, pp. 139-164. vol. 34. Arizona State University Anthropological Research Papers.
1989. Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric southern California. *American Journal of Physical Anthropology* 80:313-323.
1997. Wife beating, boxing, and broken noses: skeletal evidence for the cultural patterning of violence. In *Troubled Times: Violence and Warfare in the Past*, edited by D. L. Martin and D. W. Frayer, pp. 145-175. Gordon and Breach Publishers, Amsterdam.
- Walker, P. L., R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum and V. A. Andrushko. 2009. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology* 139(2):109-125.
- Weitz, C. A., R. M. Garruto, C.-T. Chin, J.-C. Liu, R.-L. Liu and X. He. 2000. Growth of Qinghai Tibetans living at three different high altitudes. *American Journal of Physical Anthropology* 111(1):69-88.
- White, T. D. 1992. *Prehistoric Cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346*. Princeton University Press, Princeton.
- White, T. D. and P. A. Folkens. 2005. *Human Bone Manual*. Elsevier Academic Press, New York.
- Wood, J., G. Milner, H. Harpending and K. Weiss. 1992. The osteological paradox: problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology* 33(4):343-370.
- Wylie, T. 1965. Mortuary customs at Sa-skya Tibet. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 25:229-242.

Tables

Table 1. Samdzong bone inventory and presence of cut marks

Bone	Number	Cut mark	% cut mark
Cranium	10	2	20%
Mandible	5	2	40%
Scapula	5	5	100%
Sternum	1	0	0%
Rib	17	13	76%
Vertebrae (cervical to lumbar)	7	1	14%
Humerus	17	8	47%
Ulna	4	4	100%
Radius	3	1	33%
Os coxa	15	9	60%
Sacrum	3	0	0%
Femur	29	18	62%
Tibia	9	6	67%
Fibula	6	4	67%
Ankle (calcaneus)	2	0	0%
Foot (MT4 and MT5)	2	0	0%
Wrist/hand	0	-	-
Clavicle	0	-	-
Total	135	73	

Table 2. Demographic profile of Samdzong (SD1 and SD2) tombs

Code	Years	MNI	Female	Male
I	Neonate to 2 yrs	0		
C	Child (3-6 yrs)	4		
J	Juvenile (7-12 yrs)	1		
Adol	Adolescent (13-19 yrs)	2	1	
YA	Young adult (20-34 yrs)	2	1	1
MA	Middle adult (35-50 yrs)	5	1	4
OA	Older adult (50+ yrs)	3	2	1
A	Adult of unknown age (20+ yrs)	10	7	2
	TOTAL	27	12 Females	8 Males

Table 3. Summary data of cut marks observed in Samdzong burials

Bone	# Cut marks	# Bone type obs.	Cut/Bone type %	Cut/73 cut bones %
Femur	18	29	62%	24.7%
Rib	13	17	76%	17.8%
Os coxa	9	15	60%	12.3%
Humerus	8	17	47%	11.0%
Tibia	6	9	67%	8.2%
Scapula	5	5	100%	6.8%
Fibula	4	6	67%	5.5%
Ulna	4	4	100%	5.5%
Cranium	2	10	20%	2.7%
Mandible	2	5	40%	2.7%
Vertebra	1	7	14%	1.4%
Radius	1	3	33%	1.4%
# Bones with cut marks	73	127		100%

Table 4. Inventory of cut marks among Samdzong burials

Burial ID	Age	Sex	# cut bones/ ind.	Bone	Side	# cut areas/ bone	Location	# cuts/ area	Average measure
UM2010.5a	MA	M	3	Cranium	L	4	1) Parietal: above squamosal	2	17.5
							2) Parietal: parallel lambdoidal	1	10.0
							3) Parietal: diagonal to sagittal	3	10.4
							4) Parietal: (cont'd) diagonal to sagittal	1	17.2
				Rib	(f/ L to R)	2	1) External: angle	5	6.3
							2) External: shaft	2	4.5
				Humerus	R	3	1) Prox: superior head	2	12.6
2) Prox: anterior neck	3	3.6							
3) Prox: anterior (chop)	3	3.3							
UM2010.5b	OA	F	4	Radius	L	1	Dist: anterior	1	3.2
							Os coxa	R	6
				2) Ventral: ilium	6	10.0			
				3) Dorsal: ilium near post spine	3	16.7			
				4) Dorsal: greater sciatic notch	1	5.0			
				5) Obturator canal	4	2.7			
				6) Ischial tuberosity	2	3.5			
				Femur	R	2	1) Prox: epi, superior intertrochanter	1	4.6
							2) Prox: neck (posterior)	5	2.1
				Tibia	R	1	Shaft: anterior	3	2.6
UM2010.6	A	F	3	Rib	R	1	Ventral: angle	2	10.5
				Rib	R	1	Ventral: neck to angle	13	6.4
				Rib (shaft)	R	1	External: sternal	1	2.1
UM2010.7b	OA	F	1	Os coxa	R	3	1) Iliac crest	3	4.3
UM2010.7c	MA	M	2	Os coxa	L	1	Dorsal: ilium	10+	12.3
							Os coxa	R	3
				2) Dorsal: ilium	8	9.6			
3) Ischial tuberosity	1	4.8							
UM2010.7d	OA	M	1	Os coxa	R	4	1) Dorsal: ilium	8	9.5
							2) Iliac crest	6	3.4
							3) Ventral: ilium	5	15.3
							4) GSN	1	2.0
UM2010.7 (misc)	A	Unk	(8)	Rib	?	1	Ventral: near sternal end	1	3.7
				Scapula	L	1	Ventral: angle	2	3.5
				Scapula	L	1	Medial border	5	4.3
				Scapula	R	1	Superior spine	1	8.6
				Humerus	R	1	Shaft: below prox	1	4.1
	A	Unk	Femur	L	4	1) Prox: subtrochanteric, lateral neck	4	7.2	
						2) Prox: medial	1	9.1	
						3) Shaft: posterior-medial	3	21.9	
						4) Distal: medial	1	4.2	
						1) Prox: anterior	4	3.6	
A	Unk	Tibia	L	2	2) Shaft: medial	1	3.4		
					A Unk	Fibula	R	1	Proximal
UM2010.8 (misc)	A	Unk	(11)	Rib	L	1	Dorsal: angle	2	10.3
				Rib	L	1	Dorsal: angle and curve	7	7.9
				Rib	L	1	Dorsal: angle	5	5.5
				Scapula	R	4	1) Spine	14	8.2
	2) Superior border	3	3.0						
	3) Dorsal: margin	5	12.1						
	4) Lateral border to margin	12	8.5						
	A	Unk	Humerus	L	1	Shaft: anterior	2	2.3	
	A	Unk	Ulna	L	1	Distal: posterior	3	2.8	
A	Unk	Femur	L	1	Prox: below greater troch, anterior	3	6.8		

	A	F		Femur	L	2	1) Prox: lateral, epiphysis	1	5.9
							2) Distal: medial	1	3.4
	A	Unk		Femur	R	2	1) Prox: lesser trochanter	2	6.9
							2) Prox: subtrochanteric, anterior	2	4.1
	A	Unk		Femur	R	1	Distal: medial	2	27.7
	A	Unk		Tibia	R	1	Shaft: posterior	3	8.8
UM2010.9b	Adol	F	3	Thoracic	R	1	Transverse process	2	7.7
				Femur	L	2	1) Prox: b/n head & gr.troch	5	4.0
							2) Prox: subtroch ant-lat	6	3.7
				Os coxa	R	2	1) Ventral: Ilium near AIIS	7	6.6
							2) Ilium Dorsal: near GSN	1	11.3
UM2010.9 (misc)	A	Unk	(11)	Humerus	L	1	Prox: posterior neck	2	4.4
	A	Unk		Humerus	L	3	1) Dist: anterior	4	4.0
							2) Dist: posterior	2	10.7
							3) Dist: epiphysis (capitulum)	1	7.3
	A	Unk		Ulna	L	2	1) Dist: medial	3	2.3
							2) Prox: trochlear lip	2	3.3
	A	Unk		Ulna	R	1	Prox: medial	2	3.7
	A	Unk		Femur	R	1	Prox: trochanter, lateral	4	5.6
	A	Unk		Femur	R	2	1) Prox: intertroch.	2	6.3
							2) Prox: gr. troch. & below	3	3.7
	A	Unk		Tibia	R	3	1) Prox: posterior	1	3.0
							2) Shaft: lateral	2	5.5
							3) Dist: anterior shaft	2	3.8
	A	Unk		Fibula	L	1	Dist: anterior	8	5.5
	A	Unk		Rib	L	1	Ventral: angle	3	4.3
	A	Unk		Rib	L	1	Ventral: angle	4	9.4
	A	Unk		Rib	?	1	Shaft: ventral, sternal end	3	4.4
UM2010.10a	A	F	1	Cranium	L	1	Parietal above ant. Squamous	3	6.9
UM2010.10e	YA	M	1	Mandible	L	2	1) Ramus: buccal	4	4.1
							2) Below M1, buccal	1	3.4
UM2010.10g	A	M	1	Mandible	L	3	1) Left: Lingual b/n tori	1	3.4
					R		2) Gonial	1	4.2
							3) Corpus	3	3.8
UM2010.10i	Juv	Unk	1	Femur	R	3	1) Prox: neck	2	5.5
							2) Prox: subtroch.	2	4.2
							3) Shaft: anterior, lateral	57+	-
UM2010.10j	Adol.	Unk	1	Tibia	L	1	Shaft: posterior	9+	2.3
UM2010.10 (misc)	A	Unk	(21)	Ulna	R	2	1) Prox: posterior neck	4	5.3
							2) Shaft: parallel interosseus crest	2	3.9
	A	Unk		Humerus	L	2	1) Prox: posterior neck	3	3.4
							2) Prox: medial	8	2.9
	A	Unk		Humerus	R	1	Prox: posterior shaft	6	8.6
	A	Unk		Humerus	R	1	Dist: shaft	3	4.0
	A	Unk		Femur	L	1	Prox: anterior shaft	4	4.1
	A	Unk		Femur	L	1	Dist: anterior & posterior	4	6.4
	A	Unk		Femur	L	2	1) Prox: medial	6	2.7
							2) Shaft: anterior	4	5.1
	A	F		Femur	R	3	1) Prox: subtroch. Med	2	3.6
							2) Prox: lateral	5	3.6
							3) Shaft: lateral	4	3.9
	A	Unk		Femur	R	2	1) Prox: lateral neck	1	7.9
							2) Shaft: midshaft	1	39.0
	A	Unk		Femur	R	1	Prox: neck	1	4.1
	A	Unk		Femur	R	1	Dist: posterior shaft	1	7.8
	A	Unk		Femur	R	1	Dist: lateral shaft	6	3.6
				Tibia	L	1	Dist: anterior and medial	5	8.2
				Fibula	L	1	Dist: lateral	3	4.1

			Fibula	L	1	Prox: neck to shaft	5	6.8
A	F		Os coxa	L	1	Ventral: AIIS	1	5.7
YA	M		Os coxa	L	3	1) Ventral: ilium ASIS & AIIS	2	11.1
						2) GSN	6	3.4
						3) Ischial tuberosity	7	8.1
A	F		Os coxa	R	3	1) Iliac crest: dorsal	2	5.6
						2) Dorsal: ilium	5	5.8
						3) GSN	3	3.6
			Scapula	R	2	Spine	6	7.7
						Medial border	3	5.6
			Rib	L	2	Dorsal: tubercle, neck	2	5.1
						Shaft of rib	1	3.0
			Rib	L	1	Ventral: neck/angle	5	7.4
MNI =18			1.8	73 bones	L=37,	1.7	3.3	6.5 mm
					R=36			

Table 5. Frequency of cut marks among Samdzong individuals

Category	# cuts	% per category
Total Individuals	18 / 27	67%
# Adults	15 / 20	75%
# Subadults	3 / 7	43%
Samdzong 1	11 / 17	65%
Samdzong 2	7 / 10	70%

Table 6. Stature data among Samdzong adults, estimated from femoral length

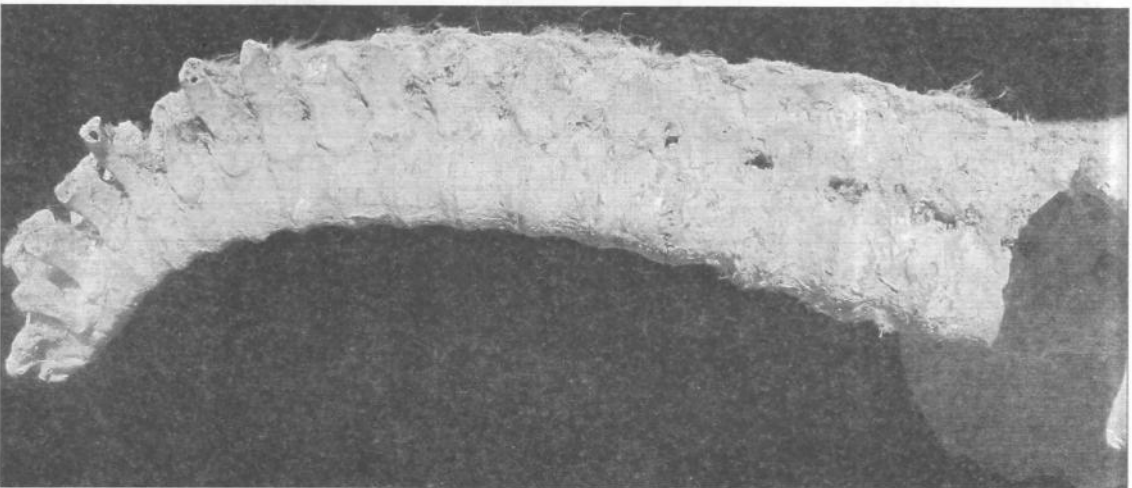
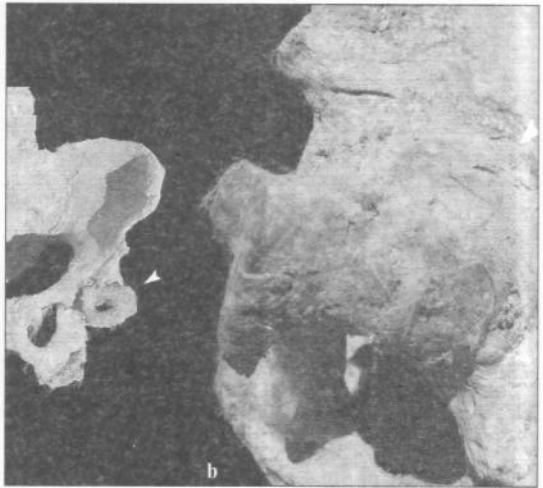
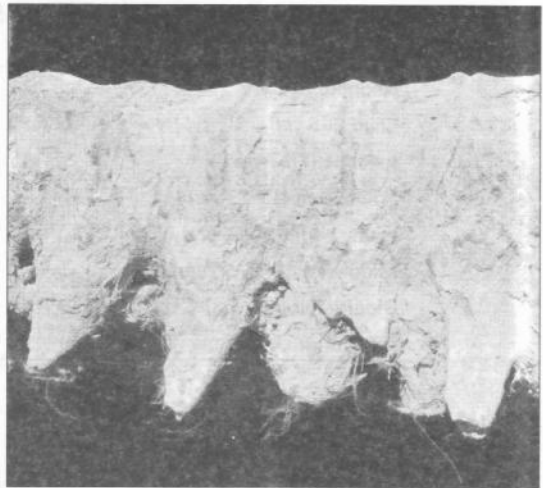
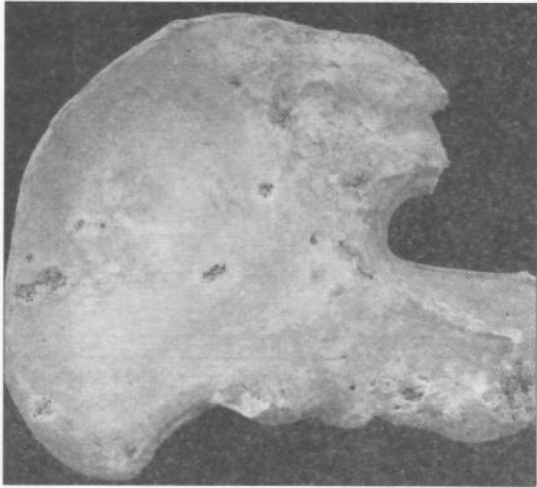
Burial Number	Sex	Femur length	Stature (cm)	Stature
UM2010.9d	M	436	166.31	5'5.5
UM2010.7d	M	410	160.72	5'3
UM2010.10 misc	M	431	165.24	5'5
UM2010.8c	F	366	144.502	4'9
UM2010.5b	F	368	144.996	4'9
UM2010.8 misc	F	398	152.406	5'0
UM2010.10 misc	F	417	157.099	5'2
UM2010.10 misc	F	414	156.358	5'1.5
UM2010.10 misc	F	400	152.9	5'0
Average Male		164.09 cm, s.d. 2.97		5'4.6
Average Female		151.38 cm, s.d. 5.46		4'11.6

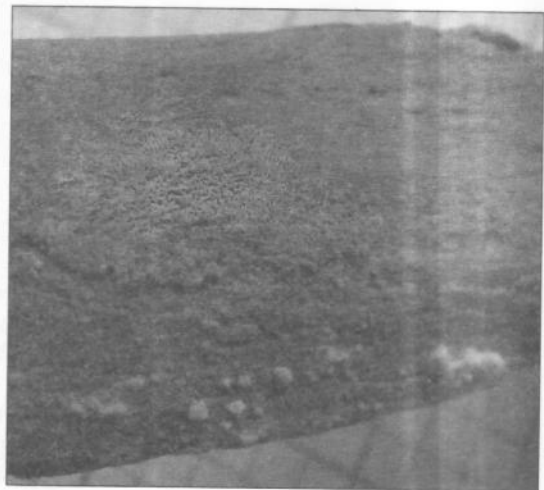
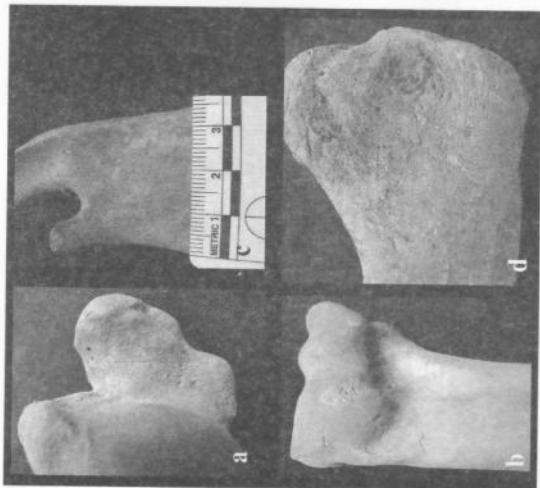
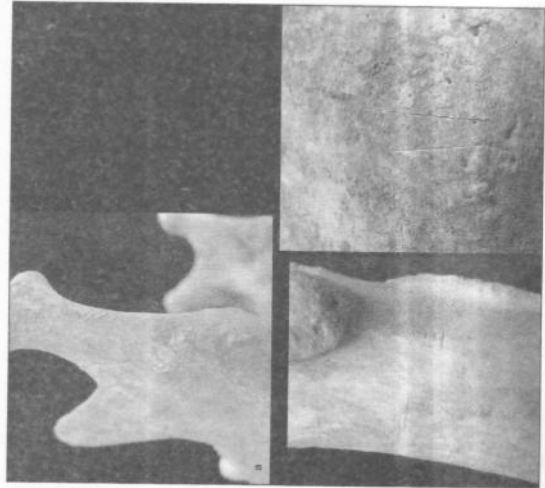
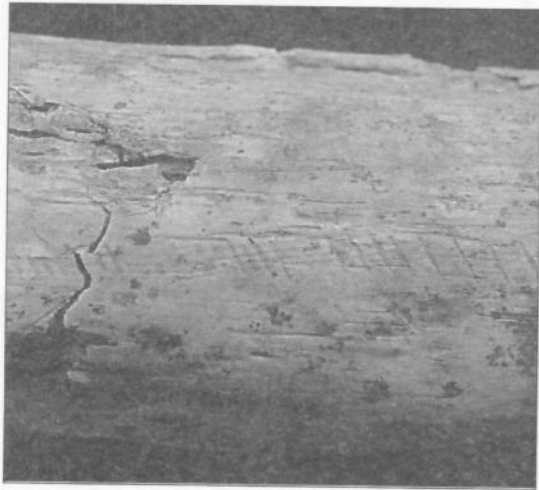
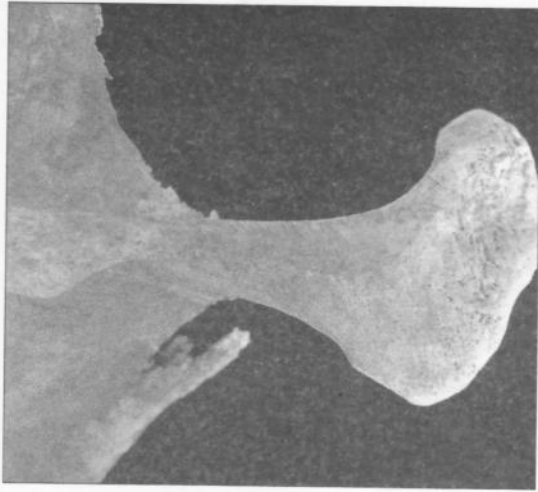
Table 7. Demographic profile of Mebrak site 92.5

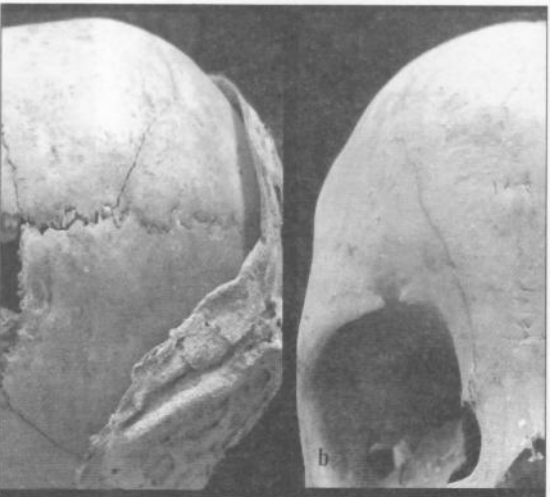
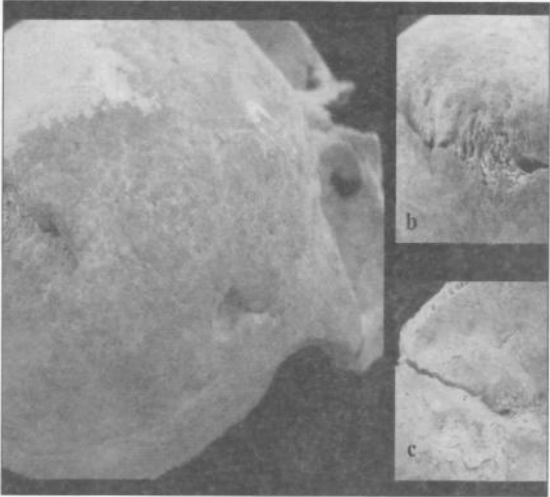
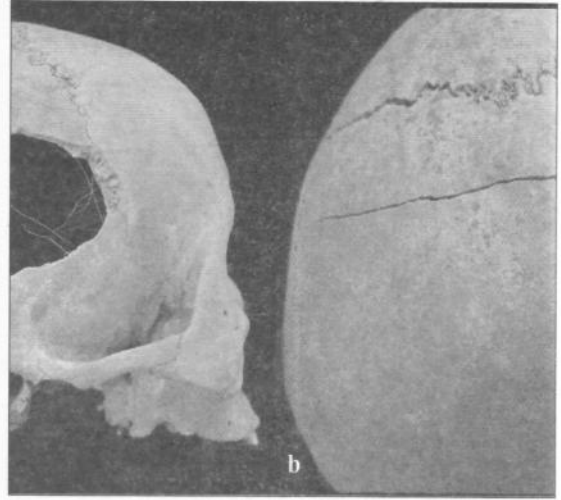
Code	Years	MNI Mebrak 92.5	Female	Male
I	Neonate to 2 yrs	3		
C	Child (3-6 yrs)	3		
J	Juvenile (7-12 yrs)	2		
Adol	Adolescent (13-19 yrs)	2		
YA	Young adult (20-34 yrs)	6	3	3
MA	Middle adult (35-50 yrs)	3	1	2
OA	Older adult (50+ yrs)	0		
A	Adult of unknown age (20+ yrs)	23	11	12
TOTAL		42	15 Females	17 Males

Table 8. Stature data among Mebrak site 92.5 adults, estimated from femoral length

Burial Number		Sex	Femur Length	Stature (cm)	Stature
634-24	Ind. 3	M	410	160.72	5'3.3
635-4	Ind.7	M	478	175.34	5'9
636-11	Ind.5a?	M	468	173.19	5'8.2
633-53		M	450	169.32	5'6.7
633-52		M	437	166.525	5'5.6
633-77		M	438	166.74	5'5.7
633-51		M	435	166.095	5'5.4
634-13	Ind.4	F	367	144.749	4'9
634-58	Ind.21	F	387	149.689	4'11
633-33	Ind.8	F	380	147.96	4'10.3
633-91		F	413	156.111	5'1.5
633-58	Ind.5	F	400	152.9	5'0
633-79a	Ind.19.1 (633-79)	F	409	155.123	5'1.1
Average Male			168.28 cm, s.d. 4.87		5'6.3
Average Female			151.09 cm, s.d. 4.00		4'11.5

जनरल वीरशमशेरको तैनाथीमा पाल्पा तीन साँचा र बुटवल सराफीखाना (वि.सं. १९३५)

- डा. भवेश्वर पंगेनी

परिचय

राणाकालीन नेपालमा पनि पाल्पा महत्वपूर्ण एवम् सामरिक महत्वको गौंडाका रूपमा नै रहेको थियो । त्यसैकारण यहाँको प्रशासन सञ्चालनका लागि राणा प्राइमिनिष्टरहरूले आफ्ना निकटस्थलाई तैनाथ गर्दथे ।^१ यसै सन्दर्भमा राणाशासनका संस्थापक जङ्गबहादुरले भतिजा वीरशमशेरलाई लेफि्टनेण्ट कर्णेल दर्जा दिएर वि.सं. १९३१ मा पाल्पा गौंडाको तैनाथी दिएका थिए ।^२ उनलाई पाल्पामा रहेका सैनिकमध्ये अयोग्यलाई च्युत गर्ने र आवश्यकता अनुसार नयाँ भर्ना गर्ने अख्तियारी पनि दिइएको थियो ।^३ यहाँ रहँदा नै वीरशमशेरलाई वि.सं. १९३३ मा 'लेफि्टनेण्ट जनरल' दर्जा दिएर कालीदल, इन्द्रध्वज, बरख तथा सबुज चार पल्टनको तैनाथी दिइएको थियो ।^४ पाल्पा गौंडामा उनले प्राइमिनिष्टर जङ्गबहादुरलाई निकै सम्मान गरेर रिभाउने मौका पाएका थिए ।^५ जङ्गबहादुरको मृत्यूपछि पनि उनले वि.सं. १९३६ सालसम्म पाल्पाको तैनाथवालाका रूपमा नै काम गरेका थिए ।^६

प्रभावशाली तैनाथवालाका रूपमा रहेका वीरशमशेरले पाल्पा तीनसाँचा तथा बुटवल सराफीखानामा रहेको रकमलाई सदुपयोग गर्नका लागि एउटा योजना बनाएका थिए । आफुले बनाएको उक्त योजनालाई उनले लिखित रूपमा तत्कालीन प्राइमिनिष्टर रणोद्दीपसिंह समक्ष पेश गरेका थिए । उनले दिएको यो योजना व्यवहारिक

एवम् फाइदाजनक भएकाले प्राइमिनिष्टर तथा कम्पाण्डर इन चीफले स्वीकार गरी कार्यान्वयनका लागि निर्देशन दिएका थिए । यस लेखमा पाल्पाका उनै शक्तिशाली तैनाथवाला वीरशमशेरको निर्देशनमा त्यस गौंडामा रहेको तीनसाँचा तथा सोही गौंडाप्रशासन क्षेत्रमा रहेको बुटवल सराफीखानामा रहेको रकम साट्ने, राजधानी काठमाडौंमा रहेको मुलुकखानामा पठाउने, तामा खरिद गर्ने, कर्मचारी, सैनिक तथा ज्यालामा काम गर्ने मानिसहरूलाई बाली, तलब तथा ज्याला दिने एवम् आवश्यक सामान खरिद गर्ने सम्बन्धी कार्यका लागि जारी गरिएको सवालको चर्चा गरिएको छ ।

पाल्पा तीन साँचा तथा बुटवल सराफीखानाबाट गरिने कार्य

पाल्पा तीनसाँचामा जम्मा भएको गोरखपुरी पैसा निकासी गर्ने व्यवस्था बाँध्नका लागि यस गौंडाका तैनाथवाला लेफि्टनेण्ट जनरल वीरशमशेरले वि.सं. १९३४ साल चैत्र वदि १३ रोज १ का दिन प्राइमिनिष्टर रणोद्दीपसिंह राणा समक्ष रिपोर्टका रूपमा एउटा प्रस्ताव पेश गरेका थिए । बुँदागत रूपमा लेखिएको सो प्रस्तावअनुसार काम गरेका खण्डमा पाल्पा गौंडामा रहेको गोरखपुरी पैसा १/२ वर्ष भित्रमा नै निकासी हुने उनको दावी थियो । यो प्रस्तावअनुसार बन्दोवस्त बाँध्ने/नबाँध्ने कुरा प्राइमिनिष्टरको विचारमा भर पर्ने कुरा पनि वीरशमशेरले आफ्नो प्रस्तावमा उल्लेख गरेका

^१ भवेश्वर पंगेनी, पाल्पा गौंडाको तैनाथवाला र तिनको परिचय: वि.सं. १८६१-२००७, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत इतिहास विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत शोध-पत्र, वि.सं. २०४५ (अप्रकाशित), पृ. १०५-१०६ ।

^२ राष्ट्रिय अभिलेखालय, कम्पाण्डरी किताब वि.सं. १९३१ साल, पूर्व पश्चिम पहाड गौंडा, काठमाडौं ।

^३ डेन एडवार्ड्स, "द रिलेसन्स विट्वेन काठमाडौं एण्ड पाल्पा इन द राना पिरियड", कैलाश, भोलम-४, नम्बर-१, ई.सं. १९७६, पृ. ७३ ।

^४ राष्ट्रिय अभिलेखालय, कम्पाण्डरी किताब वि.सं. १९३३ साल, पूर्व पश्चिम पहाड गौंडा, काठमाडौं ।

^५ कमल दीक्षित, बत्तीस सालको रोजनाम्बा (जङ्गबहादुरको), ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०२३, पृ. ३३, ३८ ।

^६ राष्ट्रिय अभिलेखालय, कम्पाण्डरी किताब वि.सं. १९३६ साल, पूर्व पश्चिम पहाड गौंडा, काठमाडौं ।

थिए । भतिजा वीरशमशेरले पेश गरेको रिपोर्टलाई काका प्राइमिनिष्टर रणोद्दीपसिंहले तोक लेखी स्वीकृति दिएका थिए ।

यसका साथै वि.सं. १९३५ साल वैशाख वदि ३० रोज ४ का दिन कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशीलाई सरकारका तर्फबाट एउटा कबुलियत लेखाउने काम भएको देखिन्छ । उनबाट कबुलियत लिएपछि उनकै नाममा आवश्यकताअनुसारको सवाल/सनद गराउन प्रधानमन्त्रीले सम्बन्धित अधिकारीको नाममा एउटा पुर्ज जारी गरेको पाइन्छ । यो पुर्ज, जोतेन्द्रध्वजको कबुलियत एवम् उनले वि.सं. १९३५ साल वैशाख सुदि ९ रोज ७ का दिन सम्बन्धित निकायमा पेश गरेको रिपोर्टमाथि प्राइमिनिष्टरबाट तोक लेखी सदर गर्ने काम भएको थियो । यस तोकको थालनीमा यसप्रकार उल्लेख गरिएको थियो;^९

“...पाल्या तिनसाचा ते (त?) हविल्को काम् र बुटवल सराफीखानाको काममा श्री नानि लेफटेन्ट जनरल विर सम्सेर जङ्ग राराणा वहादुर का तैनाथ गरि तिमिलालाई दर्सन गराइ वकस्याको छ अडामा गै वहाल गरि तपसील् वमोजीम्का काम् निज श्री नानी लेफटेन्ट जनरल विरसम्सेर जङ्ग राराणा वहादुर मार्फत् गरि कती फरक नपारि काम गर्नु घति (टि?) बढि पारि काम काज गन्याको ठहन्यो भन्या अैन वमोजीम् बुभाउन पर्ला भन्या सवाल गरिवकस्यौं आफ्ना पातिरज्मासंग अमानत काम गर...”

यसै दिन पाल्याका तैनाथवाला लेफ्टिनेण्ट जनरल वीरशमशेरका नाममा पनि एउटा रुक्का दस्खत लेखिएको थियो । कप्तान जोतेन्द्रध्वजका नाममा लेखिएको माथि उल्लिखित पत्रको बिस्तृत बेहोरा परेको यो रुक्का दस्खतमा प्राइमिनिष्टर रणोद्दीपसिंह तथा कम्पाण्डर इन चीफ जनरल जगतशमशेरका नामबाट लेखिएको कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको थियो । प्राइमिनिष्टरको प्रशस्ती पछि ‘रुक्का’ भनिएको थियो भने कम्पाण्डर इन चीफको प्रशस्ती पछि भने ‘पत्रम्’ उल्लेख गरिएको थियो ।

पाल्यामा रहेको तीनसाँचा तहबिल एवम् बुटवलमा रहेको सराफीखानालाई त्यहाँका तैनाथवाला वीरशमशेरको

‘तैनाथी’ मा दिइएको कुरा यस पत्रमा उल्लेख गरियो । यसअनुसार आर्थिक कारोबार गरिने तीनसाँचा तहबिल तथा सराफीखाना दुवैको पूर्ण जिम्मेवारी उनलाई नै दिइएको हो ।^{१०} त्यसो त कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशी भन्दा पहिले पाल्या तीनसाँचा तथा बुटवल सराफीखानाको जिम्मेवारी भने कप्तान हर्षनारायनलाई दिइएको थियो ।

पाल्या गौँडा सदरमुकाम तानसेनमा रहेको तीनसाँचा तहबिलमा राखिएको रकम एवम् बुटवल सराफीखानामा राखिएको रकमको व्यवस्था गर्ने जिम्मा यो सनद/सवालबाट कप्तान जोतेन्द्रध्वजलाई दिइएको थियो । यति भए तापनि ति दुवै ढुकुटीको संरक्षण एवम् सुसञ्चालनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी भने सो गौँडाका तैनाथवाला वीरशमशेरलाई थियो । यस सवालले एउटा गौँडालाई दिएको आर्थिक दायित्व एवम् खासगरी गौँडामा रहेका तीनसाँचा तहबिल एवम् सराफीखाना अड्डाले गर्ने कार्यका बारेमा समेत प्रकाश पार्ने कार्य गरेको छ । सवालमा उल्लेख गरिएका प्रमुख सन्दर्भलाई यहाँ दिने काम भएको छ ।^{११}

* नयाँ तैनाथी पाएका कप्तान जोतेन्द्रध्वजले आफ्नो दायित्वमा दिइएको पाल्या तीनसाँचा तहबिलको पैसा, मोहर तथा कम्पनी रकम जे जति छ साविकवाला अधिकारीसँग बुझि लिई स्याहामा आम्दानी बाँधी त्यसको रसिद दिनुपर्दथ्यो । त्यस्तै विभिन्न टक्सारहरूबाट चलान भई आएका पैसा समेत बुझि लिई स्याहामा आम्दानी बाँधेर पाल्या तीनसाँचामा दाखिल गर्ने काम कप्तानको थियो । यसका अतिरिक्त बुटवल सराफीखानामा रहेको पैसा, मोहर तथा कम्पनी रकम जति छ त्यसलाई पनि साविकवाला अधिकारीसँग बुझि लिएर पाल्याको तीनसाँचामा दाखिल गर्नु पर्दथ्यो ।

* पाल्या गौँडामा टक्सार खडा नभएसम्म तत्कालका लागि खानी हट्टी^{१२} मा हुने सबै आम्दानीको परिमाण स्पष्ट उल्लेख गरी अर्थात खानीबाट निकालिएको तामाको भारी, चाका, धानी छुट्टयाई सो समेत सम्बन्धित अधिकारीसँगबाट बुझेर लिनु पर्दथ्यो । खानीबाट आएको सम्पूर्ण तामालाई पनि तीनसाँचामा दाखिल गर्नु पर्दथ्यो ।

^९ कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशीलाई पाल्या तीनसाँचा तहबिल तथा बुटवल सराफीखानाको अमानतको काम गर्नका लागि वि.सं. १९३४ साल जेष्ठ वदी ३० रोज ६ मा लेखिएको सवाल । लेखकको सङ्ग्रहमा रहेको यो सवाल बिस्तृत जानकारीका लागि परिशिष्टमा दिइएको छ ।

^{१०} लेफ्टिनेण्ट जनरल वीरशमशेर राणाका नाममा प्राइमिनिष्टर तथा कम्पाण्डर इन चीफहरूबाट वि.सं. १९३५ साल ज्येष्ठ वदी ३ रोज ६ का दिन लेखिएको रुक्का ।

^{११} कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशीलाई पाल्या तीनसाँचा तहबिल तथा बुटवल सराफीखानाको अमानतको काम गर्नका लागि वि.सं. १९३४ साल जेष्ठ वदी ३० रोज ६ मा लेखिएको सवाल ।

^{१२} हट्टी- ठेकामाट्टा, इजहारा, ठेकदारको पसल; कृष्णप्रसाद पराजुली (सम्पा.) नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृ. १३९९ ।

- * बूटवलमा रहेको सराफीखानामा पैसा बिक्री गर्नका लागि कप्तान जोतेन्द्रध्वजलाई तीनसाँचाबाट पहिलो पटक जम्मा रकम १५,०००/- को पैसा जिम्मा लिने अख्तियारी दिइएको थियो । यस रकममध्ये १०,०००/- रूपैयाँको पैसा सटही गरी बाँकी रहेको रकम ५,०००/- बिक्री गर्नका लागि उनले आफूसँग जगेरा राख्न पाउने भए । सटही भइसकेको रकम १०,०००/- मोहर तीनसाँचामा दाखिल गरिसकेपछि मात्र उनले पुनः १०,०००/- पैसा तीनसाँचाबाट फिकेर जिम्मेवारी लिई सटही गर्नु पर्ने भयो । पहिले लिएको रकम १०,०००/- को पैसा सटही गरी तीनसाँचामा दाखिल नगरेसम्म फेरी अर्को किस्ता फिक्न बन्देज लगाइएको थियो ।
- * पैसा सटही गर्दा बजारमा प्रचलनमा रहेको दरमा सकेसम्म धेरै लिने प्रयास गर्नु पर्दथ्यो । त्यसैकारण बजारमा प्रचलनमा रहेको दर राम्रोसँग बुझ्नु पर्दथ्यो । यसका लागि पाल्पा गौडाका तैनाथवाला लेफ्टिनेण्ट जनरल वीरशमशेरलाई मातहतका अफिसर खटाएर पैसा सटहीको बजार भाउको यथार्थ अवस्था बुझ्न निर्देशन दिइएको थियो । रकम सटही गर्ने अख्तियारवालाले बिचमा नाफा लिन नपाओस् भन्ने उद्देश्यबाट सटही दरका बारेमा यथार्थ अध्ययन गराउनु परेको हो । यसक्रममा तैनाथवालाले खटाएका अफिसरले बजारमा प्रचलनमा रहेको सटही दर उल्लेख गरी सो दरलाई लिखित रूपमा पेश गर्नु पर्दथ्यो । त्यतिमात्र नभएर सो लिखतमा निजको सहिछाप समेत आवश्यक पर्दथ्यो । अब भने यो प्रामाणिक कागजमा लेखिएको दर अनुसार १७ गंडाको दरसम्म सटही गर्न कप्तानलाई अख्तियार दिइएको थियो । सो भन्दा बढी दर प्रचलनमा रहेको भए प्राइमिनिष्टरलाई सो कुराको जानकारी दिनु पर्दथ्यो र प्राप्त निर्देशन अनुसार काम गर्नुपर्दथ्यो । यसै सन्दर्भमा सरकारको निर्देशन भन्दा बढी दरमा पैसा सटही गरेका खण्डमा सरकारबाट सो रकमको भिन्हा नदिइने कुरा सवालमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको थियो ।
- * नियमानुसार सटही गरिएको सम्पूर्ण रकम पाल्पा तीनसाँचामा नै दाखिल गर्नु पर्दथ्यो । यहाँ जम्मा भएको रकम १,००,०००/- (एक लाख) पुग्ने बित्तिकै त्यसलाई राजधानीको मुलुकिखानामा चलान गरी पठाउनु पर्दथ्यो । पैसाले लाठसाही रकम साट्न पाइएका खण्डमा भने नेपालमा लाठसाहीको सटही दर बुझेरमात्र सरकारलाई नोक्सान नपर्ने हिसाबसँग सटही गर्नु पर्दथ्यो ।
- * पाल्पा गौडाको सदरमुकाम तानसेन तथा बूटवलको माल, अमिनि, अदालत बन्दोबस्तमा रहेका कामदार र कारिन्दालाई बाली/तलब दिने काम पनि तीनसाँचाका अख्तियारवालाले नै गर्नु पर्दथ्यो । यसरी आफ्ना कर्मचारी एवम् कामदारलाई बाली तथा तलब दिँदा बजारका चलन अनुसारमात्र पैसा दिइन्थ्यो । उनीहरूलाई यसरी बाली/तलब दिँदा पनि १७ गंडाको दर भन्दा बढी भने दिनु हुँदैनथ्यो ।
- * पाल्पाको छिमेकी मधेसका नवलपुर, त्रिवेणी, वाङगंगामा काठमहाल अड्डाहरू रहेका थिए । ति काठमहालबाट राज्यलाई आवश्यक पर्ने एवम् निर्देशन अनुसार काठ कटाउने तथा ढुवानी गरिन्थ्यो । काठ कटान तथा ढुवानी कार्यमा लागेका कामदारलाई सवाल बमोजिम कम्पनीको सट्टा बजारमा प्रचलनमा रहेको दरमा 'पैसा' रकम ज्याला दिनु पर्दथ्यो । काठमहालको कामको ज्याला दिँदा पनि १७ गंडाभन्दा बढी दरमा दिनु भने हुँदैनथ्यो ।
- * आवश्यक तामा खरिद गर्ने अख्तियारी पनि पाल्पा गौडालाई दिइएको थियो । यस क्षेत्रमा तामा खरिद गर्दा गोरखपुरी पैसा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । सम्भवतः त्यसैकारण गोरखपुरी पैसा प्रचलनमा रहेको ठाउँबाट तामा खरिद गर्दा सोही पैसा दिनका लागि सवालमा उल्लेख गरिएको थियो । गोरखपुरी पैसा प्रचलनमा नरहेको ठाउँमा तामा खरिद गर्नु पर्दा भने सटही भइ तीनसाँचामा दाखिल गरिएको मोहरबाट सवाल बमोजिम तामा खरिद गर्न निज कप्तानलाई अख्तियारी दिइएको थियो । यसरी तामा खरिद गर्दा पनि १७ गंडाका दर भन्दा बढी दरमा खरिद गर्नु हुँदैनथ्यो ।
- * रकम भुक्तानी गर्ने सन्दर्भमा पाल्पा तथा ठाडामा रहेका पल्टनलाई तलब दिने प्रसङ्ग पनि सवालमा परेको छ । दुवै ठाउँमा रहेका पल्टनलाई सवाल अनुसार तलब/दरमाहा दिँदा आफु खुसीले पैसा लिन्छु भन्नेलाई बजारमा चलेअनुसारको पैसा दिनु पर्दथ्यो । कसैलाई कर लगाएर पैसा भने दिनु हुँदैनथ्यो । पैसा लिनेलाई पनि १७ गंडा भन्दा बढी दरमा दिनु हुँदैनथ्यो ।
- * पाल्पा गौडाको सदरमुकाम तानसेनमा रहेको तीनसाँचा तहबिलबाट बूटवल सराफीखानामा पनि आवश्यकता अनुसार पैसा चलन गर्नुपर्दथ्यो । यसरी पैसा चलान गर्दा भरियालाई बोकाउनु पर्दथ्यो । पैसा बोक्ने भरियालाई देहायअनुसार ज्याला तोकिएको थियो;^{११}

^{११} कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशीलाई पाल्पा ३ साँचा तहबिल तथा बूटवल सराफीखानाको अमानतको काम गर्नका लागि वि.सं. १९३४ साल जेष्ठ वदी ३० रोज ६ मा लेखिएको सवाल ।

असामी	कोस	मंसिर पौ	वैसाख जे	आषाढ
		ष माघ फा	ष्ठ कार्तिक	श्रावण
		गुन चैत्र	क	भाद्र आश्विन

तानसेनदेखि १२०० को भारी

१ के गोरखपुरी १६

गंडी पैसा ७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

- * तानसेन तीनसाँचा तहबिलबाट बुटवल सराफीखानामा पैसा पठाउनका लागि थैला, भाङ्ग्रा, टाटको कोर्का, टाँचा लाउने लाहा, थैला सिउने सनपाट, धागो आदि आवश्यक पर्दथ्यो । यी सामान खरिद गर्नु परेका खण्डमा तैनाथवाला लेफिटेनेट जनरल वीरशमशेरले खटाएका अफिसर एवम् पगरीलाई साछी राख्नु पर्दथ्यो । उनीहरूको रोहबरमा खरिद गरिएका सामानको विस्तृत विवरण तयार गरी सो लिखत अर्थात् स्याहामा माल धनि एवम् साछी समेतको सहीछाप गराउनु पर्दथ्यो । यसको प्रमुख कारण आवश्यक उपयुक्त सामान उचित मूल्यमा खरिद गर्ने प्रयास थियो ।
- * बुटवल सराफीखानाबाट सटही भएको मोहर तथा कम्पनी तानसेन तीनसाँचा तहबिलमा दाखिल गरिन्थ्यो । सो रकम बुटवलबाट तानसेन पुऱ्याउन पनि भरियालाई नै बोकाउनु पर्दथ्यो । यसरी तानसेन पुऱ्याउने भरियालाई ज्याला भने लाठसाही मोहर दिनु पर्दथ्यो । लाठसाही मोहर १००० तानसेन पुऱ्याए बापत भरियालाई मोहर ११ दिइन्थ्यो ।
- * तुलनात्मक रूपमा पहाडमा भन्दा मधेसमा असुरक्षा बढी थियो । त्यसैकारण मधेसमा सरकारले आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित अड्डा प्रायः पक्कि घरमा राखेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा बुटवलमा सराफीखानाको सुरक्षाप्रति पनि सरकार सचेत थियो । बैङ्कका रूपमा रहेको सराफीखानामा नगद राखिन्थ्यो । यसको सुरक्षा त्यतिकै आवश्यक पर्दथ्यो । यही यथार्थतालाई बुझेर नै एउटा पक्की घर भाडामा लिनका लागि सरकारले निर्देशन दिएको थियो । बुटवलमा सराफीखाना अड्डाको तहबिल राख्नका लागि ३ कोठाको एउटा पक्का घर व्यवस्था गर्नु पर्ने कुरा सवालमा उल्लेख गरिएको थियो । यसका लागि मासिक मोहर १५ का दरले एक वर्षका लागि रु. ९०/- निकाशा दिने भनिएको थियो ।

- * बुटवलमा मात्र नभएर तानसेन तीनसाँचा तहबिलमा पैसा बिक्रीबाट आम्दानी भएको रकम १,००,००० (एक लाख) पुगेपछि पनि त्यसलाई काठमाडौँ मुलुकिखानामा पठाइदिनु पर्ने सन्दर्भ माथि परिसकेको छ । यसरी रकम पठाउनका लागि भोला खरिद गर्ने, तोडा सिलाउने जस्ता काममा रकम खर्च गर्नु पर्ने हुन्थ्यो । यस्तो अवस्थामा पनि तैनाथवाला वीरशमशेरले खटाइदिएका अफिसर/पगरी साछी राखी खरिद गर्ने तथा ज्याला दिने कार्य गरिनु पर्दथ्यो । खरिद गरिएको सामानको मूल्य तथा उक्त काम गराए बापतको ज्याला दिँदा तिनै साछी तथा ज्याला लिने ज्यालादारको सहीछाप भएको स्याहाको खर्च मात्र भिन्हा दिइन्थ्यो ।
- * उल्लेखित सबै काम सम्पादनका लागि तोकिएका कामदार/कारिन्दाको बाली/तलब भने उनीहरूलाई काममा लगाइएको मितिदेखि नै दिनु पर्दथ्यो । सवाल अनुसारको यो दरबन्दी कम्प्याण्डरी किताबखानामा दराउनु पर्दथ्यो । यसपछि मात्र उनीहरूलाई ऐन अनुसार पाकेको बाली सक्रान्तिका हिसाबले तथा मसलन्द खर्च समेत पैसा बिक्रीको आम्दानीबाट भुक्तानी गरिन्थ्यो ।
- * माथि उल्लेख गरिएको कामको स्याहा भने पाल्या तीनसाँचा तथा बुटवल सराफीखानाको कामका हाकिम हुनेले ढपोट, आवर्जे, कागजपत्र ऐन सवाल बमोजिम म्याद म्यादमा दफदरखाना श्री कुमारीचोकमा दाखिल गर्नु पर्दथ्यो । यसरी दाखिल गरिएपछि कुमारीचोक तथा दफदरखानाबाट फारखती लिनु नितान्त आवश्यक थियो । यस्ता आम्दानी खर्च हिसाबको बही बुभदा लिने तथा दिनेको तथा पैसा बिक्रीमा लेफिटेनेट जनरल वीरशमशेरबाट खटाइएका अफिसरको सहीछाप परेको कागज आवश्यक पर्दथ्यो । बिधिवत रूपमा तयार गरिएका स्याहा अनुसारमात्र मोजरा दिइन्थ्यो । माथि उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण आम्दानी एवम् खर्च सम्बन्धी कामका निमित्त गणेश पूजा, फारखताना, लेखाउनी, छपौनी, बक्स्यौनी आदि दस्तुर भने तिनै पर्दथ्यो ।

उपरोक्त काममा संलग्न हाकिम/कारिन्दालाई दिनु पर्ने बाली/तलब एवम् मसलन्द खर्च यसप्रकार तोकिएको थियो,^{१९}

हाकीम कारीन्दा के बाली तलब र मसलन्द खर्च स्मेत ज्या मोहर २५००
हाकीम कारीन्दा जना १२ के वर्ष १ को २४६९

असामी	जवान	दर्माहा मै न्हावारी दर मैन्हा १ के	ताके वर्ष १ के
निज कपतान के वाली	१	-	१००
तलव धान्या			
डीहा	१	३३॥ १५	४००
मुषिया	१	३३॥ १५	४००
तहविलदार	२	२२॥ १२	२७४
जना १ के	१२४		
जना १ के	१००		
सुवेदार	१	१०॥	१२६
नौसिन्दा			
जना १ के	१	९	१०८
जना २ के	२	१२॥	१५०
पैसा गंन्या नाइके	२	८	९६
तहलुवा	१	११	१५
			२४६९

कागत मसी वही वस्ता माड विछेउना स्मेत वर्ष १ के ३१

उपसंहार

वि.सं. १९३४-१९३५ सम्म पाल्या गौडामा टक्सारको स्थापना नभएको सन्दर्भ सवालमा परेको छ। यसै सन्दर्भमा उल्लेख्य प्रसङ्ग के देखिन्छ भने ७४ वर्ष पहिले वि.सं. १८६० मा पाल्याली सेन राजा पृथ्वीपाल सेनको समयमा नै यहाँ टक्सारको स्थापना गरी तामाको मुद्रा प्रचलनमा ल्याइएको थियो।^{१३} यद्यपि उल्लिखित सवालमा टक्सार स्थापना नभएको तथा तामा खरिद गर्ने सन्दर्भ परेकाले टक्सारको स्थापना गरिए तापनि सञ्चालनमा नरहेको कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको थियो। सम्भवतः सरकारले छिट्टै टक्सारको स्थापना गर्ने योजना बनाएको देखिन्छ।

मुलुकको अन्य प्रशासनिक क्षेत्रमा जस्तै पाल्या गौडामा पनि राजस्व सङ्कलनका विभिन्न स्रोतहरू थिए। तिनमा बजारमा प्रचलित दरमा पैसा सटही गर्ने कामबाट सरकारलाई उल्लेख्य नाफा भएको देखिन्छ। पाल्या तीनसाँचामा रहेको रकमबाट विभिन्न किसिमका मुद्रा सटही गरिन्थ्यो। यस क्रममा अख्तियारवालालाई एक पटकमा तीनसाँचाबाट जम्मा १५,०००/ रकम भिक्ने अख्तियारी दिइएको थियो। उल्लेख्य सन्दर्भ के पनि छ भने आज भन्दा १३४ वर्ष पहिला यो रकम नै निकै ठूलो थियो। एकै पटक यो भन्दा बढी रकम तीनसाँचाबाट भिक्नेका खण्डमा चोरीने, नासिने डर भएर पनि सुरक्षाका लागि रकमको सीमा १५,००० राखिएको हुनुपर्दछ।

आवश्यक अड्डा स्थापनाका लागि सरकारी भवन निर्माण भइ नसकेको तत्कालीन अवस्थामा सरकारले व्यक्तिको घर भाडामा लिएर काम चलाउने गर्दथ्यो। यसै सन्दर्भमा बुटवलमा सराफीखाना राख्नका लागि मासिक रकम रू. १५/- भाडा तिर्ने गरी एउटा तीन कोठाको पक्की घर भाडामा लिने व्यवस्था मिलाउन लागिएको थियो। उल्लेख्य कुरा के पनि देखिन्छ भने एक पटकमा एक वर्षका लागि मात्र घर भाडामा लिने व्यवस्था थियो।

एउटा गौडामा बाली, तलव, ज्याला तथा आवश्यक विभिन्न सामानको खरिदका लागि मात्र रकम खर्च गरिन्थ्यो। यद्यपि सरकारको निर्देशानुसार आवश्यक अन्य खर्च पनि नहुने होइन। जेहोस् नियमानुसार जुनसुकै आम्दानी एवम् खर्चलाई पारदर्शी रूपमा बिस्तृत विवरण स्पष्ट हुनेगरी स्याहामा लेख्नु पर्दथ्यो। त्यतिमात्र नभएर सामान खरिद गरिने भएमा बिक्रेता, खरिदकर्ता एवम् गौडाका तैनाथवालाले खटाएका अफिसरको रोहबरमा खरिद गरी उनीहरू सबैको सहिछाप भएको खर्चको स्याहालाई मात्र बैध मानिन्थ्यो। त्यस्तै रकम सटही गर्नका लागि पनि त्यस्तै अफिसरले बजारमा प्रचलित दर प्रमाणित गरेका आधारमा सरकारले निर्धारण गरेको दर भन्दा बढी नहुने हिसाबमा सटही गर्नु पर्दथ्यो।

जहाँसम्म तलव, बाली तथा ज्यालाको सन्दर्भ छ सरकारले तोकेको दरमा नियमानुसार भुक्तनी गरे तापनि त्यसको विवरण स्याहामा लेखी सम्बन्धित सबैको सहिछाप गरिएपछि मात्र सो स्याहालाई सरकारले मान्यता दिन्थ्यो।

जहाँसम्म कप्तान जोतेन्द्रध्वजलाई पाल्या तीनसाँचा एवम् बुटवल सराफीखानाको अख्तियारी दिइएको सन्दर्भ छ, यस काममा उनलाई सघाउनका लागि डिङ्गा-१, मुखिया-१, तहविलदार-२, सुवेदार-१, नौसिन्दा-३, पैसा गन्ने नाइके-२ र तहलुवा-१ गरी जम्मा ११ जना कर्मचारी खटाइएको थियो। यसका अतिरिक्त सुरक्षाका लागि पल्टनीया हुदा-१ र सिपाही-१६ गरी जम्मा १७ जना सुरक्षाकर्मी खटाइएको थियो। उनीहरूको तलव समेत तोकिएको थियो। यसै सन्दर्भमा उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने दुई जना तहविलदारमध्ये एकको १२४ र अर्काको १०० तलव तोकिएको थियो। यसैगरी नौसिन्दा तीन जनामध्ये एक जनालाई ९ तथा अन्य दुई जनालाई १२/५० रकम तलव दर तोकिएको थियो। एउटै पद भए तापनि उनीहरूको तलबमा भिन्नता हुनुको कारण भने उल्लिखित सवालमा परेको छैन।

^{१३} विष्णुप्रसाद घिमिरे, पाल्या राज्यको इतिहास (भाग-१), चितवन: श्रीमती पदमा घिमिरे, वि.सं. २०४५, पृ. १४३, २३०-२३१।

परिशिष्ट

कप्तान जोतेन्द्रध्वज जोशीका नाममा पाल्पा तीनसांचा तहबिल तथा बुटवल सराफीखानाको अमानतको काम गर्नका लागि
 विसं. १९३४ साल जेष्ठ वदी ३० रोज ६ मा लेखिएको सवाल

प्रश्न तीस्रो

आगेकपतान जोतेन्द्रध्वज जोशीके पाठ्याइ साचाकोमा न्याय गारवपुरिपेसा
 तिकासिगन्यातुअमिराची तलेदेव्याकोवमोजीमृतपसिलकाबहारले
 अिसकारमाजाहुरगयाकोइसालेथीयाकोवेहारगारिवक्यासोनेजद
 नुंगारवपुरिपेसागारवक्यजोत्रेमाबाडोतिकासिहालाकिरन्यात्रको
 लाइसोमपसिलवमोजीमृतकोवन्देवसावाचवदलेनववक्तजोको
 मअनोइइसालचेववदि१३२। ११मा श्रीतानीलेकरेन्दुनलविर
 मन्सरजडुरासावहाडुरलेवहायाकारपोटमाहामीबाट तलेलेवि
 कयाकेइसोकोकवमोजीइ३५सालवेसाथवडेउरजअमाथोलेथीका
 वमोजीमृतजाचाहिन्यावेहारकोकथतानजोतिन्दुवोजीसिकोककुलीय
 रल्पेआईलीनीअका३मास्मतेजाचाहिन्यासवालसनदगगडिदि
 योकाभगरमन्याहाथीउरिनिगाकीकजोत्रेसालवेसाथअुदले
 १७माकपतानजोतिन्दुवोजीमृतलेवहायाकारपोटमाहामी
 वाटकोकरेथीअदगारिवकथावमोजीमृतपाठ्यातिसाचातेहक्कोइ
 भाभर७८वलेसाराफीखानाकाकाममा श्रीतानीलेकरेन्दुनलविरमन्सर
 इरासावहाडुरकमेनाथगरितीमीलाईदसदगराडनकराकोकेने
 डामोवहालगारितपशीनवमोजीमृतकाकोमृतनश्रीतानीलेकरेन्दुनल
 रनविरमन्सरजडुरासावहाडुरमाफिरगारिकत्रोपरकनपारिकामग
 धतिवदिपारिकामकाजगयाकोठहयागन्याअेतवसातीर७काउन
 पर्लागन्यासवालगारिवकथाआफुआतासासजअमानतेका
 मगर

उत्तर

- १. मिनसाचतहबिलकोपेसासोहरकंपनीजोइसावीकवालासंग
- २. ७शुलीस्योहासाआन्दानीवाचीसोवमोजीमृतसिद्धदिनु १
- ३. ८वहाडुरवहाडुरवाटकभरिचलातमेआयाकोपेसा७शुली
- ४. स्याहासाआन्दानीवाचीसोवमोजीमृतसिद्धदिनुसोपेसाति
- ५. नसाचादावीलगन
- ६. उदेलसाराफीखानामासाराफीकोपेसासोहरकंपनीजोइसावी
- ७. कवालासंग७शुलीस्योहासाआन्दानीवाचीसोवमोजीमृत
- ८. सिद्धदिनुसारुपेसातिमानामादावीलगन
- ९. हलठकसरअदाननयासम्भयानीहट्टीकाआन्दानीतमेजो
- १०. इगारीनाकासिद्धिथाइ७शुलीस्योहासाआन्दानीवाची
- ११. सिद्धदिनुसोतवेतिन्सावीआदावीलगन
- १२. मराफोवानामापेसावीकिगनीलाईपेस१५हजारकापेसाती
- १३. साचावाटस्योहासावलेथीजिन्सावगारिनिनुसारुपेयाम
- १४. ध्य१०हजाररुपेयाकोपेसासदहगारि५हजारविक्रीग
- १५. नीलाईआफुसंगजगराराअसोसवदिजेआयाको
- १६. १०हजारसोहरतिन्साचासादावीलगारिकेरि१०हजार

तिन्साचावाडाजम्मानाटलीअहे
 कोपेसासिद्धिवाचिमासिरिहिसिद्धिहरीतलेबरापरस

कालिकोट जिल्ला मेहलमुडी र सिपखाना गा.वि.स. स्थित पञ्चदेवल, त्रिदेवल र पञ्चदेवलहरू एक अध्ययन

- राम बहादुर कुंवर

अवस्थिति :

पश्चिम नेपालका विकट जिल्लाहरूमध्ये कालिकोट पनि एक हो । कालिकोट जिल्ला भरी नै मध्यकालदेखिका सांस्कृतिक सम्पदाहरू छरिएर रहेका छन् । ति सम्पदाहरू मध्ये मेहलमुडी गाविस वडा नं. ५ का पञ्चदेवल, सिपखाना गाविस वडा नं. १ का त्रिदेवल र सिपखाना गाविस कै कालागाउँस्थित पञ्चदेवलहरू महत्वपूर्ण मानिन्छन् । मेहलमुडी गाविस जिल्लाको सदरमुकाम देखि करीब ३ कोष उत्तर पश्चिममा अवस्थित छ । मेहलमुडी पुग्नको लागि मोटरबाटो छैन । मान्ना बाट क्रमस उत्तरपश्चिमतिर ओरालो तेश्रो र उकालो हुँदै करीब एक दिनमा यि गाविस हरूमा पुग्न सकिन्छ । मेहलमुडी र सिपखाना छिमेकी गाविसहरू हुन । मेहलमुडीका पञ्चदेवलहरूबाट सिपखाना गाविसका देवलहरू पुग्न पैदल हिंडेर करीब २ घंटा लाग्दछ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

पश्चिम नेपालको प्राचीन इतिहास स्पष्ट रूपमा थाहा पाइँदैन । तर धार्मिक श्रोत र स्थानीय परम्पराले यस क्षेत्रमा प्राचीनकालदेखि नै वस्ती विकास भएको संकेत पाइन्छ । पूर्वमध्यकालदेखि मात्र यस क्षेत्रको इतिहास स्पष्ट हुँदै गएको छ । पूर्वमध्यकालमा नागराजले जुम्लाको सिंजा क्षेत्रलाई केन्द्रविन्दु बनाई विशाल मल्ल राज्यको स्थापना गरेका थिए । यसै बेला देखिनै कालिकोटका विभिन्न ठाउँहरूमा बस्ती आवाद हुन थालेको तथ्य अनुमान गर्न सकिन्छ । नागराजको समयदेखि नै कालिकोट खस मल्ल राजाहरूको क्षेत्र अन्तर्गत पर्दथ्यो । नागराजपछि क्रमशः चाप, चपिल्य, क्राधिचल्ल, काशिचल्ल, काचल्ल जस्ता

राजाहरू भए जसको उल्लेख पृथ्वी मल्लको वि.सं. १४१४ को दुल्लु अभिलेखमा पाइन्छ । माथि उल्लेखित राजाहरूमध्ये काचल्ल बाहेक कसैको पनि अभिलेख पाइँदैन । मात्र नामको उल्लेख पृथ्वी मल्लको अभिलेखमा भएको छ । काचल्लको विक्रम सम्वत् १२८० को बालेश्वर प्राङ्गणमा अभिलेख समेत प्राप्त भएकोले खसमल्ल राज्य उनको बेलासम्म ठूलो क्षेत्रमा फैलिसकेको समेत सो अभिलेखबाट जानकारी पाइन्छ । काचल्लपछि क्रमशः अशोक चल्ल जितारी मल्ल, रिपुमल्ल, आदित्य मल्ल, पृथ्वीमल्ल र अभयमल्ल जस्ता शक्तिशाली खस राजाहरू भए । उनीहरूको पालासम्म पनि कालिकोट खसमल्ल राजाहरूको अधिनमा नै रहेको थियो भन्ने संकेत पाइँन्छ । पृथ्वीमल्ल खसमल्ल राज्यको अन्तिम शक्तिशाली राजा थिए । पृथ्वीमल्ल कै पालादेखि क्रमशः खसमल्ल पतनतिर उन्मुख हुन थालेको जानकारी पाइँन्छ । विभिन्न स्रोत अनुसार शासनको उत्तरार्धतिर पृथ्वीमल्लको ध्यान धर्मकर्मतिर बढी लाग्न थालेकोले केन्द्रीय सत्ता कमजोर हुँदै गयो जसले गर्दा केन्द्रभन्दा बाहिरका सामन्त शासित क्षेत्रहरू क्रमशः स्वतन्त्र हुँदै गए । पृथ्वीमल्ल पछि अभयमल्ल राजा भए । अभयमल्ल खसिया मल्ल राज्यका अन्तिम शासक हुन् । अभयमल्ल कमजोर प्रवृत्तिका राजा भएकोले वर्मन परिवार शक्तिशाली हुँदै गएको देखिन्छ । पृथ्वीमल्लको शासनकालमा सक्रिय रूपमा देखिएका यशोवर्माका सन्तान मलय वर्मा अभयमल्लको पालामा निकै शक्तिशाली भएर निस्किए । केही समयपछि खसमल्ल मल्ल राज्यको धेरै जसो भू-भाग आफ्नो अधिकारमा पारेका थिए । यसरी क्रमशः खसमल्ल राज्यको पतन हुँदै गयो । खसमल्ल राजाहरूको पालामा जीवनका अन्य क्षेत्रमा जस्तै कला वास्तुकलाको

क्षेत्रमा पनि व्यापक रूपमा विकास भएको थियो । हाल पनि खसमल्ल राजाहरूको पालमा बनेका दरवारका भग्नावशेष, दुङ्गेधारा, मन्दिरहरू, स्तम्भहरू र अभिलेखहरू आज पनि पश्चिम नेपालका विभिन्न ठाउँमा देख्न सकिन्छ ।

अभयमल्ल पछि मलयवर्मा त्यस क्षेत्रका शक्तिशाली शासक देखिन्छन् । मलयवर्माले मन्मा खडाचक्रलाई केन्द्र बनाई राज्य गर्न थाले । मन्माको खडाचक्र र दैलेखको विलासपुरमा भएका भग्नावशेषलाई मलयवर्माको दरवारका भग्नावशेष मान्ने चलन छ । सम्भवतः मलयवर्मा राजा हुनु पूर्व उनी रास्कोट क्षेत्रका शासक थिए । तसर्थ, उनलाई रास्कोटी राजा पनि भन्ने चलन छ । रास्कोट क्षेत्रमा भएका स्मारकहरूले पनि यो क्षेत्र केही समयको लागि वर्मा शासकहरूको राजधानी क्षेत्रको रूपमा रहेको स्पष्ट पार्दछ तर कुन समयमा भनेर यकिन साथ भन्न सकिदैन । पछिल्लो समयमा रास्कोट दुल्लु राज्य अन्तर्गत रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यसलाई उपराज्यको रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । वाइसे राज्य दुल्लु अन्तर्गत परेपछि यो क्षेत्र सामन्त शासित रहेको थाहा पाइन्छ । तसर्थ, मेहलमुडी गाविस वडा नं ५ स्थित पञ्चदेवल, सिपखाना गाविस वडा नं १ का त्रिदेवल र सिपखाना गाविस कै कालागाउँस्थित पञ्चदेवलहरूको शैली वर्तमान अवस्था र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्दा १५औं १६औं शताब्दीतिर बनेको मान्न सकिन्छ । शैलीगत रूपमा अध्ययन गर्दा पनि यी मन्दिरहरू मान्माको पञ्चदेवल भन्दा केही नयाँ देखिन्छन् । यी मन्दिरहरूमा कता कता उडिसाको शिखर शैलीको मन्दिरको प्रभाव देखिन्छ । सिपखाना गाविस वडा नं. १ का त्रिदेवल र सिपखाना गाविस कै कालागाउँस्थित पञ्चदेवलहरू जस्ता देवलहरू जुम्ला र कालिकोट क्षेत्रमा अन्यत्र कमै पाइन्छन् ।

मेहलमुडी स्थित वडा नं. ५ मा रहेका पञ्चदेवलको वास्तुकला

पञ्चदेवल मध्ये बीचको देवलको १४ फिट उचाई छ भने ४.४ × ४.०० फिट लम्बाई चौडाई रहेको छ । पूर्वाभिमुख मन्दिरमा जन्घा भाग, शीर भाग र आमलक भागको साथै माथिल्लो भागमा गजूर पनि छ । मन्दिरको गर्भगृहमा प्रवेश गर्न सकिदैन । तलदेखि माथि सम्म दुङ्गाहरू व्यवस्थित तरिकाबाट मिलाई गारो लगाइएको छ । मन्दिरको भित्तामा विभिन्न किसिमका आकृतिहरू कुँदिएका छन् । बीचको मन्दिरको चारै कुनामा केही दूरीमा अन्य चार देवलहर छन् । ती मध्ये मन्दिरको पूर्व उत्तर कुनामा अवस्थित मन्दिर पनि वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ जसको नाप ३.५० × ३.५० फिट छ भने उचाई १२ फिट छ ।

पश्चिमाभिमुख यो मन्दिरमा पनि जंघा, शिखर र आमलाक भागको साथै माथिल्लो भागमा गजूर पनि छ । गर्भगृहमा सानो शिवलिङ्ग छ । गर्भगृहमा प्रवेश गर्न सकिदैन । शिवलिङ्ग पनि जीर्ण अवस्थामा रहेको छ । मन्दिरमा तलदेखि माथिसम्म व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदीएका दुङ्गाको गारो लगाइएको छ । मन्दिरको जंघा भागका भित्ताहरूमा विभिन्न किसिमका बुट्टाहरू कुँदिएका छन् ।

बीचको देवलको उत्तर पश्चिम कुनामा अवस्थित यो मन्दिर वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ । यसको ४.०० × ३.४० × १२.०० फिट लम्बाई, चौडाई र उचाई रहेको छ । पूर्वाभिमुख यसमा पनि जंघा भाग, शिखर र आमलाक भाग रहेका छन् भने माथिल्लो भागमा गजूर छ । मन्दिरको गर्भगृहमा शिवलिङ्ग छ । शिवलिङ्ग जीर्ण अवस्थामा छ । मन्दिरको गारोमा दुङ्गाहरू व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएर राखिएको छ । जंघा भागको गारोमा विभिन्न चित्रहरू कुँदिएका छन् ।

मूल मन्दिरको पश्चिम दक्षिण कुनामा अवस्थित यो मन्दिर पनि वर्गाकार स्वरूपमा निर्माण गरिएको छ । यसको नाप ३.४० × ३.१० × १२.०० फिट लम्बाई, चौडाई र उचाई रहेको छ । मन्दिरमा जंघा, शिखर र आमलाक भाग छन् भने सबैभन्दा माथिल्लो भागमा गजूर छ । पूर्वाभिमुख यो मन्दिरको गर्भगृहमा शिवलिङ्ग छ । शिवलिङ्ग जीर्ण अवस्थामा रहेको छ । मूल ढोकाबाट गर्भगृहमा छिर्न सकिदैन । मन्दिरको गारो काटिएका व्यवस्थित दुङ्गाहरूको प्रयोग गरी बनाइएको छ ।

पञ्चदेवल समूहको पाँचै देवल मूल मन्दिरको पूर्व दक्षिण कुनामा वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ । यसको नाप ३.९० × ३.४० × १२.०० फिट लम्बाई, चौडाई र उचाई रहेको छ । यसमा पनि जंघा, शिखर र आमलक भाग छन् भने माथिल्लो भागमा गजूर छ । पश्चिमाभिमुख यो मन्दिरको गर्भगृह शिवलिङ्ग छ । शिवलिङ्ग जीर्ण अवस्थामा छ । मन्दिरमा भएका दुङ्गाहरू व्यवस्थित तरिकाबाट काटिएका छन् ।

सिपखाना गाविस वडा नं १ का त्रिदेवलहरूको वास्तुकला

सिपखाना वडा नं. १ मा अवस्थित तीन देवलको समूहमा भएका मन्दिरहरू शिखर शैलीमा छन् । तीन देवल मध्ये एउटा धेरै अग्लो छ । यसको पूर्वतिर भएको देवल मध्यम उचाईको छ भने ठूलो देवलको दक्षिणतिर भएको देवल आकार र उचाईमा सानो छ र यो थानको स्वरूपमा बनाइएको छ । यस ठाउँमा भएको देवलहरूको पृथक पृथक रूपमा वर्णन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । यस ठाउँमा भएका

तीन देवल मध्ये ठूलो देवल आयताकार स्वरूपमा छ। यसको तल्लो भागको ४ फिट X २.३ इन्च लम्बाई र चौडाई ९ फिट रहेको छ। मन्दिर पूर्वाभिमुख छ। ढोका सानो भएको गर्भगृह पनि सानो भएकोले प्रवेश गर्न सकिदैन। गर्भगृहमा शिवलिङ्ग छ। यो लिङ्ग साधा लिङ्ग हो। मन्दिरमा जंघा, शिखर भाग, आमलक भाग र गजूर भागहरू छन्। मूल ढोका माथि फूलका आकृतिहरू कुँदिएका छन्। मन्दिरमा व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएका ढुङ्गाहरूको प्रयोग भएको छ। मन्दिरका विभिन्न भागहरूमा विभिन्न किसिमका बुट्टाहरू कुँदिएका छन्।

यसै मन्दिरको पूर्वतिर मन्दिरसँगै समान्तर हुने गरी अर्को देवल बनाइएको छ जसको तल्लो भागको लम्बाई चौडाई ६६ X ५५ से.मि. छ भने यसको उचाई २.५३ से.मि. रहेको छ। पश्चिमाभिमुख यो मन्दिरको पनि ढोकाबाट छिरेर गर्भगृहमा पुग्न सकिदैन। मन्दिरको गर्भगृहमा सानो साधा शिवलिङ्ग छ। यस मन्दिरमा पनि जंघा, शिखर, आमलक र गजूर भागहरू रहेका छन्। मन्दिरमा व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएका ढुङ्गाहरू प्रयोग गरिएका छन्। मन्दिरका विभिन्न भागमा विभिन्न किसिमका बुट्टाहरू कुँदिएका छन्।

यी दुवै देवलको दक्षिणतिर सानो देवल छ जसको नाप १०० X ८० X १० X ६६ से.मि. रहेको छ। उचाई ४१ से.मि. छ। अन्य दुई देवल भन्दा अलिबढी आयताकार देखिन्छ। यसको मूलद्वार दक्षिणतिर फर्किएको छ। थानको स्वरूपमा बनाइएको देवलको गर्भगृहमा देवताको आकृतिको रूपमा शिलाहरू रहेका छन्। वास्तुकलाको हिसावले यी तीनवटा मन्दिरहरू अति महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ। यस्तो स्वरूपका मन्दिरहरू जुम्ना कालिकोट क्षेत्रमा अन्यत्र पाइँदैनन्। यस्ता मन्दिरहरू पूर्व मध्यकालतिर उडिसा क्षेत्रमा लोकप्रिय रहेका थिए। तसर्थ, यी मन्दिरहरूको वास्तुकलाको हिसावले विशेष महत्व रहेको देखिन्छ।

सिपखाना गाविस कालागाउस्थित पंचदेवलहरूको वास्तुकला

पाँचवटा देवलको समूह मध्ये तीन वटा देवल पूर्व पश्चिम लहरै छन् भने अरु २ देवल बीचको देवलको उत्तर दक्षिणतिर एक एक देवलहरू छन्। पाँचवटा देवल मध्ये तीनवटा समूह मध्ये पश्चिमको देवल पूर्वाभिमुख छ। यसको नाप १.२७ X १.२ X ३.७० से.मि. रहेको छ। यो मन्दिरमा जंघा, शिखर र आमलक भाग छ। गजूर भाग भने जीर्ण भइसकेको छ। मन्दिरको गर्भगृहभित्र छिर्न सकिदैन। गर्भगृहमा शिवलिङ्ग छैन। ढोका माथि केही चित्रहरू अंकित गरिएको पाइन्छ।

यसै मन्दिर पूर्वतिर भएको मन्दिर पश्चिमाभिमुख छ। यसको नाप १.२५ X १.१५ X ४.१० से.मि. रहेको छ। मन्दिरको ढोकाबाट गर्भगृहमा छिर्न सकिदैन। गर्भगृहमा शिवलिङ्ग छ। मन्दिरमा जंघा, शिखर र आमलक भाग छन्। तलदेखि माथिसम्म व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएका ढुङ्गाहरू राखिएको छ।

यसै मन्दिरको पूर्वतिर भएको मन्दिर पश्चिमाभिमुख छ। यसको नाप १.१० X १.२० X ३.७० से.मि. रहेको छ। यसमा पनि जंघा, शिखर र आमलक भाग छन्। तलदेखि माथिसम्म कुँदिएका ढुङ्गाहरू राखिएको छ।

बीचको मन्दिरको उत्तरतिर भएको देवल माथिका तीन देवल भन्दा आकारमा सानो छ। यसको नाप ५५ X ५० X १.१० से.मि. रहेको छ। यो जीर्ण अवस्थामा रहेको छ। गर्भगृहमा केही पनि छैन।

बीचकै मन्दिरकै दक्षिणतिर अर्को सानो देवल छ। जसको नाप ६२ X ६० X १.१५ से.मि. रहेको छ। यो पनि पूर्णरूपमा जीर्ण भइसकेको छ। ५ वटै मन्दिरहरू मध्ये बीचकोमा शिवलिङ्ग छ। अन्य मन्दिरको गर्भगृहमा कुनै पनि मूर्ति छैन। गर्भगृहको अध्ययन गर्दा सबै मन्दिरहरूमा शिवलिङ्गहरू भएको थाहा पाइन्छ। सम्भवतः अन्य मन्दिरका शिवलिङ्गहरू चोरी भइसकेका छन्। स्थानीय बुढापाकाको भनाई पनि यसै किसिमको रहेको छ। यी मन्दिरहरू शैलीगत रूपमा अध्ययन गर्दा यस्ता आकारका देवलहरू पश्चिम नेपालमा अन्यत्र पाइँदैनन्। वास्तुकलाको इतिहास र वास्तुकलाको विस्तारको पक्षलाई अध्ययन गर्दा यी मन्दिरहरूमा मध्यकालीन उडिसा क्षेत्रमा विकसित मन्दिरहरूको प्रभाव देखिन्छ। माथि उल्लेखित मन्दिरहरू मध्ये कुनैमा पनि गर्भगृहमा प्रवेश गर्न सकिदैन। बाहिरबाट मात्र पुजा गर्न सकिने अवस्था छ। गर्भगृहमा प्रवेश गर्न मिल्ने संरचना नबनाइनुको कारण स्पष्ट रूपमा जानकारी पाइँदैन।

पञ्चदेवल र त्रिदेवलहरू संग सम्बन्धित पूजा परम्परा

कालीकोट मेहलमुडीस्थित पञ्चदेवल यस जिल्ला कै एउटा महत्वपूर्ण मन्दिर हो। हाल यस मन्दिरसंग सम्बन्धित धेरै जसो पूजा परम्पराहरू हराइरहका छन्। अहिले मन्दिरमा नित्य पूजा पनि हुदैन, मात्र केही महत्वपूर्ण चाड पर्वहरूको बेला यस मन्दिरमा पूजा हुने गर्दछ। पहिले पहिले मन्दिरमा नित्य पूजा हुने गर्दथ्यो र मन्दिरको गुठी जग्गा पनि थियो भन्ने स्थानीय वासिन्दाहरूबाट थाहा पाइँन्छ। दशैँमा धूमधामसाथ ९ दिनसम्म मनाइने गरिन्थ्यो। मन्दिर क्षेत्रमा बली पनि दिने चलन थियो। शिवरात्रीका दिन

ठूलो मेला लाग्ने चलन अझै पनि छ । मन्दिरको गर्भगृहमा शिवलिङ्ग भए तापनि मन्दिरमा नित्य पूजा हुँदैन र पूजारी पनि छैन । परम्पराहरू नास भईसकेका छन् । धार्मिक परम्पराको साथ साथै ऐतिहासिक परम्परा पनि नाश भई सकेका छन् । मन्दिरको कुनै पनि गुठी जग्गा पनि छैन । जसले गर्दा मन्दिरको व्यवस्थापन पक्ष पनि राम्रो देखिँदैन ।

सिपखाना गा.वि.स. मा अवस्थित यी देवलहरू शैव धर्म सम्बन्धित देखिन्छन् । मन्दिरसँग सम्बन्धित पूजा परम्पराको बारेमा जानकारी दिने आधारहरू पनि पाइँदैनन् । मन्दिरमा नित्य पूजा प्रचलन छैन । कहिले देखि नित्य पूजा गर्न छोडिएको हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट जानकारीहरू पनि पाइँदैनन् । मन्दिरको पूजा आजाको लागि गुठी जग्गा पनि रहेको पाइँदैन । नित्य पूजा नभए तापनि केही अवसरमा भने पूजा परम्परा प्रचलित रहेको पाइन्छ । दशैंको अवसरमा सप्तमीदेखि ध्रुपवति बाल्ने चलन छ । मन्दिरको बाहिरी भागमा बोका काटिन्छ । गाउँमा सम्पूर्ण जनताहरू मिलेर बोका किनी चढाउने चलन छ । दशैंको अवसरमा षोडशोपचार विधिबाट पूजा गरी भजनकिर्तन गर्ने चलन छ । साथै चैत्य दशैंको अवसरमा पनि तीनदिन सम्म पूजा संचालन गरिन्छ । शिवरात्री को अवसरमा मन्दिर परिसरमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ । यस अवसरमा भजनकिर्तन गर्ने चलन पनि रहेको छ । साथै एकादशी र आमवस्याको समयमा पनि मन्दिरमा गई पूजा संचालन गरिन्छ । स्थानीय जनताहरूमा यस मन्दिरप्रति ठूलो आस्था रहेको पाइन्छ । खडेरी पर्दा, गाउँभन्दा बाहिर जाँदा र विदेश जाँदा यस मन्दिरमा आएर पूजा गर्ने चलन छ ।

सिपखाना कालागाउँ स्थित पञ्चदेवलहरू अतितमा महत्वपूर्ण धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको देखिने तर हाल यो मन्दिर क्षेत्रको महत्व घट्दै गईरहेको देखिन्छ । वर्तमान समयमा जसरी तसरी नित्य पूजा संचालन गरिए तापनि गुठीको अभावमा पूजा परम्पराहरू हराउँदै छ । शिवरात्री, दशैं, अमवस्या र एकादशीमा पर्व पूजा संचालन गर्ने होम लगाउने भजन किर्तनका कार्यहरू संचालन गरिन्छ । मन्दिरमा पूजारीको व्यवस्था पनि छ ।

पञ्चदेवल र त्रिदेवलहरूको ऐतिहासिक, पुरातात्विक र धार्मिक महत्व

वर्तमान समयमा यि मन्दिरसँग सम्बन्धित धेरै परम्पराहरू, विश्वास र आस्थाहरू हराउँदै गएको भएतापनि यी मन्दिर क्षेत्रको सांस्कृतिक हिसावले विशेष महत्व रहेको पाइन्छ । अझै पनि पाण्डवहरूले बनाएको भन्ने मान्यता हुनु कहिले काहि भएतापनि विभिन्न किसिमका पूजाहरू

सञ्चालन हुनु जस्ता कुराहरूले अतितमा यसको विशेष सांस्कृतिक महत्व रहेको मान्न सकिन्छ ।

पुरातात्विक हिसावले पनि यी देवलहरूको विशेष महत्व रहेको मान्न सकिन्छ । वर्तमान समयमा यी मन्दिरहरूसँग सम्बन्धित धेरै जसो परम्पराहरू लोप भई सकेकोले मन्दिर क्षेत्रमा पुरातत्वविद्हरूको जिम्मेवारी बढेको देखिन्छ । किनभने पुरातत्वले विविध माध्यमबाट तथ्य संकलन गरेर यी मन्दिरको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गरी दिन सक्छन ।

सांस्कृतिक र पुरातात्विक महत्व जस्तै ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट मन्दिरको विशेष महत्व छ । यी मन्दिरहरूले एकातिर कालीकोट क्षेत्रमा मध्यकालमा विकास भएको कला तथा वास्तुकलाको ऐतिहासिक पक्षलाई जानकारी दिन सहयोग पुऱ्याएको छ भने अर्कोतिर कालीकोटको क्रमवद्ध इतिहास अध्ययन गर्न समेत जानकारी पुऱ्याएको छ । साथै मन्दिरहरूको स्वरूपले र वास्तुकलाको कारिगरीले कालीकोटको आर्थिक पक्षलाई समेत झल्काउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

धार्मिक हिसावले पनि यी मन्दिरहरूको विशेष महत्व रहेको छ । विशेष गरी स्थानीय वासिन्दाहरूको लागि यी एउटा महत्वपूर्ण धार्मिक स्थल हुन । स्थानीय बुढापाकाहरूले यी मन्दिरहरूको निर्माण पौराणिक कालमा भएको र वनवासमा वस्दा पाण्डवहरूले मन्दिरहरू बनाउन लगाएको विश्वास गर्दछन् । साथै मन्दिर क्षेत्रमा राम्रोसग पूजा पाठ सञ्चालन गरिएन भने अनिकाल पर्ने, पहिरो जाने, बाढी आउने जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरू हुन सक्छन् भन्ने मान्यता स्थानीय वासिन्दाहरूमा रहेको पाइन्छ । मन्दिर क्षेत्रमा आएर पूजा पाठ सञ्चालन गरियो भने पुण्य हुन्छ भन्ने मान्यता पनि स्थानीय वासिन्दाहरूको रहेको छ । मन्दिरका प्राचीन परम्पराहरू हराए पनि यसको धार्मिक महत्वमा कुनै कमी आएको छैन । तसर्थ धार्मिक हिसावबाट पनि मन्दिरहरूको विशेष महत्व छ ।

पञ्चदेवल र त्रिदेवलहरूको वर्तमान अवस्था

मेहलमुडी वडा नं. ५ स्थित पञ्चदेवलहरूको वर्तमान अवस्था त्यति राम्रो रहेको पाइँदैन । मन्दिर प्राङ्गण नै अस्तव्यस्त रहेको छ । मन्दिर प्राङ्गण यत्रतत्र मन्दिरका आमलक भागहरू छरिएका छन् । मन्दिरहरू पनि धेरै ठाउँमा जीर्ण देखिन्छन् । विशेष गरी मूल मन्दिरको गारो धेरै ठाउँमा बाङ्गिएको छ । केही ठाउँबाट त ढुङ्गाहरू भरी सकेका छन् । मूल मन्दिर कै गर्भगृहमा भएको शिवलिङ्गको जलहरी समेत जीर्ण छ । जलहरी बाङ्गिएको छ । यसै मन्दिरको शिखर आकृतिमा भएको गजुर पनि जीर्ण अवस्थामा छ ।

मूल मन्दिरको पूर्वतिर भएको मन्दिरको गारो पनि बाङ्गिएको छ जसले गर्दा मन्दिरको स्वरूप नै अर्को देखिन्छ । यसको गर्भगृहमा भएको शिवलिङ्ग र जलहरी पनि जीर्ण अवस्थामा छन् । जलहरी बाङ्गिएकोले शिवलिङ्ग पनि बाङ्गो नै देखिन्छ । मन्दिरको शिखर भाग पनि जीर्ण भएको छ । मन्दिरको गारोबाट दक्षिणतिर भएको मन्दिर पनि बाङ्गिएको छ । यसको पनि शिखर आकृति जीर्ण रहेको छ ।

त्यसै गरी मूल मन्दिर कै उत्तर र दक्षिणतिर भएका मन्दिरहरूको पनि गारो बाङ्गिएको छ । गारोमा भएका दुइटाहरू खस्किएका छन् । शिखर भाग जीर्ण अवस्थामा छ । दुवै मन्दिरको गर्भगृहमा भएका शिवलिङ्गहरू जीर्ण छन् र जलहरी पनि बाङ्गिएको छ । शिवलिङ्गहरू सही ठाउँमा छैनन् । यसका साथै मूल मन्दिरको माथिल्लो भागमा पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिणमा बाहिरी गारोमा सटाएर बनाईएका मन्दिर स्वरूपहरूको केहीको आमलक भाग भएतापनि सबैको शिखर भाग जीर्ण भई सकेको छ । सम्पूर्ण मन्दिरको स्वरूप नै बाङ्गिएको छ ।

यसरी वर्तमान समयमा मन्दिरको भौतिक स्वरूप त्यति राम्रो रहेका पाईदैन । यसका साथै मन्दिरमा नित्य पूजा पनि हुदैन । पूजा पाठ सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक गुठी जग्गाहरू छैनन् । जसले गर्दा मन्दिरसंग सम्बन्धित सबै परम्पराहरू लोप भई सकेका छन् । मानिसहरूको अज्ञानताले गर्दा मन्दिर प्राङ्गणमा फोहोर व्यवस्थापनको अभाव देखिन्छ । साथै मन्दिर प्राङ्गणबाट पानी निकासको पनि राम्रो व्यवस्थापन हुन सकेको पाईदैन । वरीपरी खेतहरू भएकोले खेतको पानी बाट यो मन्दिर बारम्बार प्रभावित रहेको छ । साथै वर्षमा विशेष गरी वडा दशैं, चैत्र दशैंमा मात्र मन्दिर प्राङ्गण सरसफाई हुने हुनाले मन्दिरलाई कुरूप बनाएको छ । साथै मन्दिर व्यवस्थापन समितिको पनि अभाव पाईन्छ ।

सिपखाना वडा नं. १ मा रहेका धार्मिक र ऐतिहासिक महत्वका तीनै वटा देवलहरूको भौतिक अवस्था राम्रो भए तापनि तीन वटै मन्दिरमा भएका शिवलिङ्गहरू अस्तव्यस्त छन् । शिवलिङ्गहरू शास्त्रीय परम्पराको विपरीत राखिएका छन् । त्रीदेवल मध्ये थान स्वरूपको देवलको भौतिक स्वरूप अन्य २ देवलको तुलनामा जीर्ण रहेको देखिन्छ । देवलहरूमा ढोकाहरू नभएकोले शिवलिङ्गहरू पश्चिम नेपालका अन्य मन्दिरहरू जस्तै कुनै पनि बेला चोरी हुने सम्भावना देखिन्छ । मन्दिर प्राङ्गण पनि अस्तव्यस्त छ ।

वास्तुकलाको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण कालागाउँ स्थित पञ्चदेवलहरू मध्ये ठूला तीन वटा देवलहरूको भौतिक अवस्था राम्रो छ । तापनि मन्दिरको संरचनामा केही भागहरू अङ्गभङ्ग भएको देखिन्छ । पश्चिमतिरको ठूलो देवलको आमलक भाग आधा फुटीसकेको छ । यसको

गर्भगृहमा भएको शिवलिङ्ग चोरी भइसकेको छ । मन्दिरका ढोकाहरू पनि छैनन् । यसै मन्दिरको जंघा भागको पर्खाल पनि चर्किसकेको छ । बीचको देवलको शिखर भागको अगाडितिरको पर्खाल चर्किएको छ । गारो कुनै पनि बेला ढल्न सक्छ । यस मन्दिरको आमलक भाग पनि ढल्किसकेको छ । लिङ्ग, शास्त्रीय परम्परा अनुसार राखिएको छैन । अर्थात् गर्भगृहको लिङ्ग पनि राखिएको ठाउँमा छैन । मन्दिरमा ढोका छैनन् । जसले गर्दा कुनै पनि शिवलिङ्ग र मूर्तिहरू हराउने सम्भावना देखिन्छ । गर्भगृहमा घाँसहरू उम्रिएका छन् ।

पूर्वतिरको ठूलो देवलको पनि गारोको केही भाग चर्किएको छ । मन्दिरको गर्भगृहमा कुनै पनि मूर्ति छैन । तसर्थ, गर्भगृहमा घाँस उम्रिएको छ । मन्दिरमा ढोकाहरू छैनन् । बीचको मन्दिरको दक्षिणतिर भएको सानो देवल जीर्ण अवस्थामा छ । मन्दिरको गारो चर्किसकेको देखिन्छ । आमलक भाग हराईसकेको छ । हाल आमलक भागमा शिवलिङ्गको जलहरी भाग राखिएको छ । लगभग यो देवल वरिपरि उम्रिएको घाँसले छोपिन थालिसकेको छ ।

बीचको मन्दिरकै उत्तरतिर भएको सानो देवल पनि जीर्ण अवस्थामा छ देवलभरि घाँस उम्रिएको छ । देवलको गारो चर्किएको छ । देवलको आमलक र गजूर भाग हराईसकेको छ । यसरी तीन वटा ठूला देवलहरूको समूह ठिक भए तापनि पूर्णरूपमा संरक्षित अवस्थामा छैनन् । साना दुई देवलहरूको अवस्था सारै दयनीय छ । देवलहरूको प्राङ्गण पनि व्यवस्थित छैन । वरिपरि नै भाडी उम्रिएको छ । चारैतिर व्यक्तिगत जग्गा भएकोले विस्तारै मन्दिरकै प्राङ्गण पनि अतिक्रमित भई राखेको देखिन्छ ।

उपसंहार

विशाष्टि किसिमको वास्तुशैलीयुक्त यी देवलहरूको पुरातात्विक, ऐतिहासिक र धार्मिक महत्व रहेको देखिन्छ । यी देवलहरूको संरक्षणको अभावमा दिन प्रतिदिन जीर्ण हुँदै गई राखेका छन् । यी देवलहरूको वास्तुशैली, संरचना, ऐतिहासिक र धार्मिक महत्वको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन पनि हुन सकेको छैन । तसर्थ, देवलहरूको संरक्षण गर्दै प्राङ्गण व्यवस्थापन गरी यी देवलहरूको संरक्षण गर्न सकियो भने भविष्यका पुस्ताका लागि महत्वपूर्ण सम्पदाको रूपमा रहन सक्ने देखिन्छ । यो क्षेत्रमा देवल सही रूपमा संरक्षण गर्न सकियो भने सांस्कृतिक पर्यटनको विकासको लागि उपयोगी हुन सक्ने जसले स्थानीय जनताको आर्थिक विकासलाई समेत टेवा पुऱ्याउन सक्नेछ ।

सभार - ए कम पो अधिकृत श्री भाष्कर जवाली र
इन्जीनियर श्री नारायण बोहरा

फोटोहरु

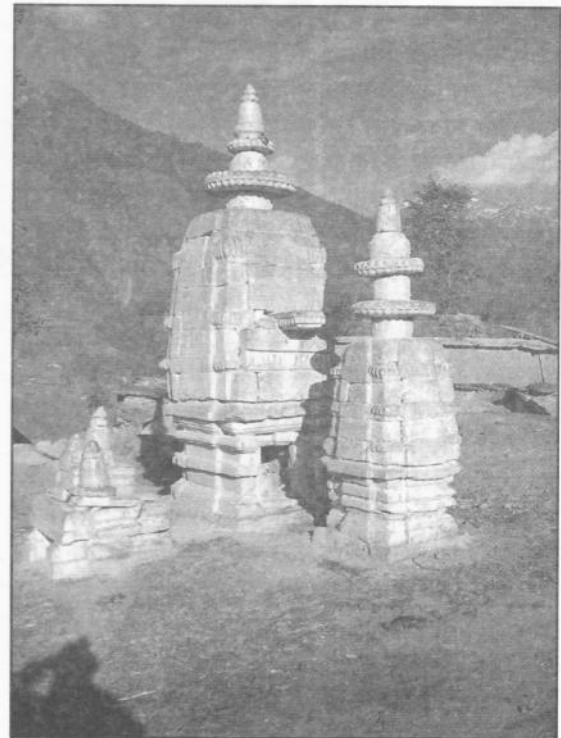
मेहलमुडीका पञ्चदेवल

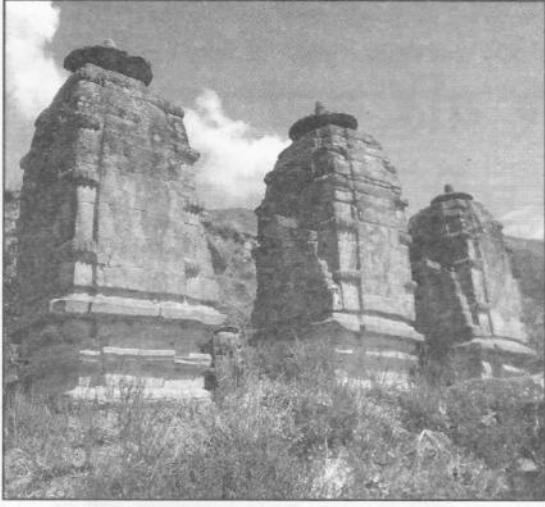
मेहलमुडीका पञ्चदेवल

एउटा देवलमा भएको शिवलिङ्ग

सिपखानाका त्रिदेवल

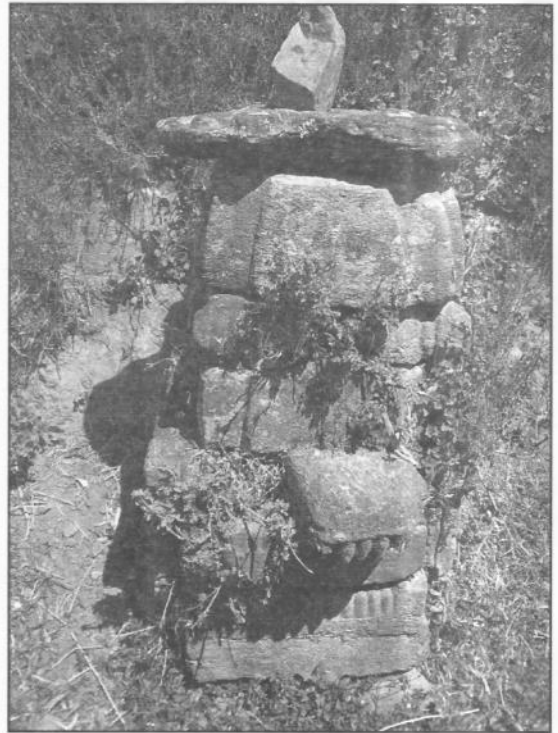
कालागाउँ स्थित पञ्चदेवल मध्ये तिन

कालागाउँ स्थित पञ्चदेवल मध्ये तिन

कालागाउँ स्थित पञ्चदेवल मध्ये एक

कालागाउँ स्थित पञ्चदेवल मध्ये एक

सुमतितन्त्रको आधार यदि सत्य भए संवत निर्णयमा त्रुटी किन?

- श्याम सुन्दर राजवंशी

नेपालमा प्राप्त थुप्रै प्राचीन अभिलेखहरू मध्ये लिच्छवि कालका अभिलेखको संख्या मात्रै सवाहुई सय थान पुगी सक्यो । लिच्छवि कालका ती अभिलेखहरूमा देखापरेको संवतलाई दुई भिन्दा भिन्दै संवत भनी मान्दै आए । ती अभिलेखमा संवतको नाम वा विशेषण किटिएको थिएन । तसर्थ पं भगवान लाल इन्द्रजी लगायत अन्य विद्वानहरूले पनि अभिलेखमा भएका संवत दुई थरि नै हुन् भनी अडकल लगाउदै आए । सोही क्रममा मानदेवको पाला देखिको शतस्थानीबाट शुरु भएको संवतलाई शक संवत र अंशुवर्माको पाला देखिको दश. स्थानीबाट शुरु भएको संवतलाई मानदेव संवत भनी हाल सम्म ठोकुवा गर्दै आइयो । तर यो ठोकुवा त्रुटीपूर्ण छन् भन्ने तर्फ हामीले विल्कुलै ध्यान दिन खोजेनौं । अब यतातिर पनि ध्यान दिनु पर्छ भन्ने लागेको छ ।

हाल सम्म पनि इतिहास मन्थनको रूपमा विभिन्न पुस्तक लगायत पत्रपत्रिकाहरूमा देखापर्ने गरेका छन् कि सुमतितन्त्र नामक ज्योतिष ग्रन्थ पाइएको र यसैको आधारमा लिच्छविकालमा चलेका संवत मध्ये पहिलो संवत वि.सं. १३५ देखि चलेको शक संवत र दोश्रो संवत वि.सं. ६३३ देखि चलेको मानदेव संवत हो भनी ठहर गरी निर्णय गरेका हौं भन्दै चिच्याउदै आएको देखिन्छ ।

त्यस प्रकारको निर्णयको विस्तृत वयान वि.सं. २०४३ सालमा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित “लिच्छवि संवतको निर्णय” नामक पुस्तकमा पाइन्छ । यसमा भनिएको छ कि “हामीले स्पष्ट पारेको यस सिद्धान्तको पुष्टि गरिदिने सबभन्दा बलियो प्रमाण सुमतितन्त्र नै हो र सुमतितन्त्र नभेटिएको भए हामीलाई लिच्छवि संवतको निर्णय गर्न ज्यादै गाह्रो पर्थ्यो ।” (पेज १२१)

वास्तवमा यो निर्णय त्यतिबेलै निरर्थक सिद्ध भइसकेको थियो जुनवेला गोकर्ण बालुवा गाउँमा अंशुवर्माको संवत ५३६ को अभिलेख भेटियो । वि.सं. २०४६ को फागुन तिर यो अभिलेख फेला पर्दा नै निर्णय कर्ता र निर्णयका अनुयायीहरू तत्काल त्यस निर्णयमाथि पुनरावलोकन गर्नु पर्दथ्यो ताकि यो अभिलेख देखापरे पछि निर्णय तासको घर भै स्वतः धराशायी भएथ्यो तापनि पुनरावलोकन गर्न खोजिएन ।

खासगरि सुमतितन्त्र नामक ज्योतिष ग्रन्थको प्रसङ्ग किन ल्याइयो र यसमा भने बमोजिमको सिद्धान्त अपनाइयो वा अपनाइएन भन्ने कुरा प्रायःलाई थाहा पनि रहेनछ भन्ने बुझियो । यदि थाहा भइदिएको भए सुमतितन्त्रमा जे छ त्यो कुरा निर्णयमा नपाइनु, सुमतितन्त्रमा जे छैन त्यो चाही निर्णयमा पाइनुलाई के संज्ञा दिनु उचित होला ? यो लेख खास सुमतितन्त्रमा के छ भन्ने नै थाहा नपाएर पनि सुमतितन्त्र भनी पत्याउँदै आउनेहरूलाई बोध होस् भनेर लेखिएको हो । जसले सुमतितन्त्रलाई देखाउने दाँतको रूपमा मात्रै प्रयोग गरे उनीहरूका लागि यो भेद खोलाइ हो भन्न चाहन्छु ।

सुमतितन्त्रमा के छ ?

नथराज पन्त : लिच्छवि संवतको निर्णय नामक पुस्तकका लेखक । तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानका सदस्य ।

यस पुस्तकको भित्री पृष्ठहरूमा सुमतितन्त्रबारे उहाँबाट आफुलाई थाहा भए सम्मको विस्तृत वर्णनहरू गरिएका छन् । उहाँको वर्णनले बताए अनुसार सुमतितन्त्रमा के रहेछ भन्ने कुरा निम्न वुँदामा देख्न पाइन्छ ।

- सुमतितन्त्र राष्ट्रिय अभिलेखालयको चौथो लगत ५७ मा संग्रहित ग्रन्थ हो । यो ग्रन्थ ताडपत्रमा भुजिमोल लिपिले लेखिएको (पेज १२१)
- ग्रन्थमा जम्मा १५२ पत्र भएको जसमा १४३ सम्म पत्र संख्या भएको अरुमा पत्र संख्या नभएको (पेज १२१)
- ताडपत्रको प्रत्येक पत्रमा ५ देखि ७ पक्ति अक्षर भुजिमोल लिपिले लेखिएको (पेज १२१)
- एउटा पत्रमा संख्या १६२ पनि लेखिएका (पेज १२१)
- ग्रन्थको ६२ पत्र सम्म पत्रसंख्या अक्षराङ्कमा दिइएका (पेज १२१)
- ग्रन्थको ६२ पत्र सम्म एक व्यक्तिको हस्ताक्षर र ६३ देखि अर्कै व्यक्तिको हस्ताक्षर भएका (पेज १२१)
- २६८ पृष्ठको प्रकाशित सुमतितन्त्र रहेको (पेज १२२)

यो त भए सुमतितन्त्रका बाहिरी आवरणका कुरा । यस भित्र के छ भन्ने सम्बन्धमा लेखकले बताएको वर्णन अनुसार

- यो ग्रन्थ वागमतीको दक्षिण किनारामा रहेको नेपालको शहरमा पशुपतिको नजिक भनिएको (पेज १२३)
- ने.सं. ४९५ मा (वि.सं. १४३१) मा सार्न सिध्याएको (पेज १२३)
- ब्रिटिश म्युजियममा ३५६४ संख्या रहेको सुमतितन्त्र वि.सं. १४१२ मा सारिएका (पेज १२३)
- यस ग्रन्थमा मध्यम ग्रह ल्याउने विधि स्पष्ट ग्रह ल्याउने विधि चन्द्र ग्रहण सूर्यग्रहण सम्बन्धी गणित देशान्तर ल्याउने विधि भएको (पेज १२४)
- उत्तरायन र दक्षिणायन सूर्यको कुरा उल्लेख भएको
- अयनांशको चर्चा वि.सं. ५६२ सम्म पनि वराहमिहिरल नगरको (पेज १४६)
- अयनांशको चर्चा वि.सं. ६८५ सम्म ब्रह्मगुप्तले नगरेको (पेज १४७)
- वि.सं. ९३१ मा आएर वटेश्वरले अयनांश छ भनेर बुझेको (पेज १४९)
- वि.सं. ६३३ देखि ९३७ भित्र कुनै वर्षमा सुमतितन्त्र बनको हुनुपर्छ भनिएको (पेज १५३)
- सुमतितन्त्र लिच्छविकालमा बनेको ग्रन्थ भन्नुमा शंका नभएको (पेज १५३)
- सुमतितन्त्रको आधार ग्रन्थ सूर्य सिद्धान्त, आर्यसिद्धान्त र ब्रह्म सिद्धान्त यी मध्ये कुनै पनि होइन भनिएको (पेज १६९)
- फेरि सुमतितन्त्रको सार रूप सूर्य सिद्धान्त भनिएको (पेज १६९)

- वराहमिहिरको सूर्य सिद्धान्त र सुमतितन्त्रको सूर्य सिद्धान्त एउटै रहेछ भनिएको (पेज १७०)
- अंशुवर्मा र उनी पछिका लिच्छविकालका अभिलेखका तिथिमिति गणना सुमतितन्त्रमा उल्लेखित संवत अनुसार मिल्छ भनिएको (पेज १७९)
- अंशुवर्माले अभिलेखमा वारको प्रयोग गर्न थालेको (पेज १७९)
- सुमतितन्त्रकार र अंशुवर्माले आफूलाई महेश्वर भन्न खोजेको (पेज १७९)
- सुमतितन्त्र अनुसारको गणनापद्धति चलाउने अंशुवर्मा भनिएको (पेज १७९)
- सुमतितन्त्र अनुसारको पञ्चाङ्ग प्रवर्तन अंशुवर्मा भएको (पेज १८०)
- अंशुवर्मा देखिका नेपालका शासकहरूले सुमतितन्त्रका उल्लेखित मानदेव संवतको व्यवहार गरेको र उनीभन्दा अधिका लिच्छविविरुले शाक संवतको व्यवहार गरेको भन्ने सप्रमाण सिद्ध भएको ।

प्राचीन नेपाल संख्या १ आश्वीन २०२४

पुरातत्व विभागको मुखपत्र प्राचीन नेपाल अंक १ आश्वीन २०२४ मा देवी प्रसाद लम्सालद्वारा लिखित सुमतितन्त्र शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको छ । यस लेखमा सुमतितन्त्रको बारेमा संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ । उल्लेखित जानकारीहरू देहाय अनुसार छन् ।

- सुमतिले आफ्नो तन्त्र प्राचीन सूर्य सिद्धान्तको आधारमा लेखेका छन् । उक्त सूर्य सिद्धान्त हाल उपलब्ध छैन । वर्तमान सूर्य सिद्धान्त र सुमतितन्त्रमा दिइएको विषय मिलाएर हेर्दा परस्पर भिन्नता पाइन्छ ।
- आज मूल पुस्तक उपलब्ध छैन तापनि पुस्तकालयमा रहेको पुस्तक मूल पुस्तकबाट प्रतिलिपि भएको बुझिन्छ कारण यसमा मानदेव राज्याब्दको उल्लेख छैन ।
- आचार्यले लगन, मध्यम लगन ल्याउदा धेरै थरि गणित देखाइएको छ तर विशेषता केही छैन । आर्यभट्ट र ब्रह्मगुप्तले जस्तै तन्त्रकारले पनि अयनांशको उपेक्षा गरेको छ ।

सन्दर्भ त्रैमासिक अंक २ (२०३५ श्रावण-असोज)

यस अनुसन्धानात्मक त्रैमासिक जर्नलमा शंकरमान राजवंशीद्वारा लिखित “सुमतितन्त्र एक अध्ययन” शीर्षकीय लेख प्रकाशित भएको छ । यस लेखमा सुमतितन्त्रको बारेमा

संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ । उल्लेखित जानकारीहरू देहाय अनुसार छन् -

- युधिष्ठिरादि संवत भएको मूल श्लोकमा मानदेव संवतको उल्लेख छैन ।
- सुमतितन्त्रको दोश्रो पत्रको किनारामा पछि थपेको व्यहोरा भनी "कृत अम्बराग्नि मानदेवाब्द प्रयुज्यमाना एतानि पिण्ड" थपिएको छ ।
- मानदेव संवत भनी थप्न सक्ने तर कुनै मितिको गणना उदाहरणको रूपमा दिन नसकिएबाट थपुवा संवत भन्नु पर्ने भएको ।
- सुमतितन्त्र सारेर पुरा गरेको मिति ने.सं. ४९५ स्पष्ट छ अतः सुमतितन्त्र सार्ने व्यक्तिलाई नेपाल संवत चलेको थाहा भएको ।
- सुमतितन्त्रमा शक ४९८ पछि नेपाल संवतको आरम्भ शक ८०२ दिइनुले शक ४९८ बाट शक ८०२ को बीचको अन्तर ३०४ वर्ष इतिहास लुप्त हुने हुनाले कुनै एक टिप्पणीकारले ३०४ वर्ष जोडेर त्यसलाई मानदेव संवत कल्पना गरेको ।

डा. दिनेश चन्द्र रेग्मी

पुरालेखन र अभिलेख-हिमालय बूक स्टल डिल्लीबजार, काठमाडौं वि.सं. २०६०

यस पुस्तकमा लेखकले सुमतितन्त्र बारे औल्याइएका बुँदा देहाय अनुसार छन् -

- सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ तिर ध्यान गए पछि नेपाली अभिलेखहरूको पहिलो संवतलाई शक संवत र दोश्रो थरि संवतलाई शक ४९८ (ई ५७६) मा उठेको मानदेव संवत मान्ने चलन आम भएको (पेज ६८)
- यो ग्रन्थका ताडपत्र पाण्डुलिपि एउटा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको अर्को ब्रिटिश म्युजियम लण्डनमा रहेको गरी जम्मा २ प्रति मात्र देखापरेको (पेज ६९)
- यो ग्रन्थमा प्रयोग गरिएको संस्कृत भाषा ज्यादै अशुद्ध भएको (पेज ६९)
- सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थबारे जानकारी दिने सेसिल वेण्डाल, काशीप्रसाद जायसवाल, राजगुरु हेमराज शर्मा र बाबुराम आचार्य पनि थिए तर श्रोत उल्लेख नगरीएको (पेज ६९)
- सुमतितन्त्रको महत्वलाई उपयोग गर्ने पहिलो लेखक लुसियानो पेटेक थिए भनिएको (पेज ७०)
- सुमतितन्त्रको तरफमा संशोधन मण्डलको ध्यान ई.सं. १९७० को दशकमा आएर मात्र भएको (पेज ७०)

- चैत्रादि मानिने शक संवतलाई यस ग्रन्थको कुन पत्रमा कातिकादि मानेको उल्लेख छ सो प्रष्ट्याउन नसकेको भनी टिप्पणी गरेको (पेज ७०)
- आखिरमा अन्य प्रमाण नपाउञ्जेल लिच्छवि कालमा चलेको पहिलो थरि संवत शक संवत र दोश्रो थरि संवत मानदेव संवत नै मान्नु उपयुक्त हुने तर्क दिइएको (पेज ७२)

लेखाजोखा

१. सुमतितन्त्र एउटा ज्योतिष ग्रन्थ हो यसमा जम्मा १५२ पत्र छन् ती मध्ये १४३ सम्म पत्र संख्या जनिएको बाँकीमा नजनिएको ती मध्ये एक पत्रमा १६२ पनि जनिएको ६२ पत्रसम्म अक्षराङ्कमा पत्र संख्या जनिनु बाँकीमा अंक जनिनु हस्तलिखित पाण्डु लिपिमा ६२ पत्र सम्म एक हस्ताक्षर र ६३ पत्र देखि अर्कै हस्ताक्षर भएबाट राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पाइएको यो ग्रन्थ मूल प्रतिबाट सारेको बुझिन्छ । सक्कल प्रति भने कहाँ छ थाहा नभएको हुँदा सक्कल बमोजिम नक्कल ठीक छ भन्ने प्रमाणित गर्न नसकिउञ्जेल प्रामाणिक मान्न नमिल्ने स्वाभाविक नियम नै हो ।
२. सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ नेपालमा सारिएको हो भन्ने त भुजिमोल लिपिले लेखिएबाटै प्रष्ट छ । मूल श्लोकमा नेपालमा व्यवहारमा देखिएका संवतहरू एउटा पनि नभएबाट मुख्य कुरो मूल सक्कल प्रति नभेटिए सम्म यहाँको वा अन्यत्रको हो भन्ने यकीन आधार पाइएन नै भन्नु पर्छ ।
३. राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सुमतितन्त्र र ब्रिटिश म्युजियममा भएको सुमतितन्त्र गरी हाल सम्म जम्मा दुइ प्रति मात्र पाइयो फेरि ब्रिटिश म्युजियममा भएको ग्रन्थ वि.सं. १४१२ मा सारिएको र नेपालमा भएको चाहीं वि.सं. १४३१ मा सारिएको देखियो यसबाट पनि थप शंका उब्जाएको देखियो ।
४. सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थमा मध्यम ग्रह ल्याउने विधि स्पष्ट ग्रह ल्याउने विधि, ग्रहण एवं उत्तरायन दक्षिणायन सूर्यको कुरा हुनुले कुनै माने राख्दैन । यो ग्रन्थको आधारबाट लिच्छविकालमा दुई थरि संवत चलेको देखिनु पर्ने र ती दुई थरि संवत मध्ये एउटा शक संवत र अर्को मानदेव संवत ठहराउने विधि पो देखिनु पर्दथ्यो । अरु अरु नै विषय भएको ग्रन्थको आधारमा इतिहास र गणितको दृष्टिले मिल्थो भन्नु वेकारको कुरा हो ।

५. सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ लिच्छविकालमा बनेको भन्नका लागि अयनांशको कुरा उठाउने गरिएको छ । जब वि.सं. ५६२ मा पनि अयनांश देखिएन र वि.सं. ६८५ मा पनि अयनांश देखिएन तर वि.सं. ९३१ मा आएर बटेशरले अयनांश छ भन्ने संकेत गरेको । तर कसरी ल्याउने हो त्यो सिकाएको छैन । तथापि लिच्छविकालमा बनेको के आधारले भन्न सकियो ? जब अयनांश संग शक संवत र मानदेव संवत भन्न ती दुवै संवत बीचको सम्बन्ध के छ देखाउन सकेको छैन ।
६. एकातिर सुमतितन्त्रको रचना वि.सं. ६३३ देखि वि.सं. ९३७ भित्र कुनै समयमा बनेको हुनु पर्छ भनियो भने अर्को तिर अंशुवर्मा पञ्चाङ्गको प्रवर्तक थिए गणना पद्धति चलाउने भएकाले सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ अंशुवर्माकै पालामा उपलब्ध भैसकेको पनि भनियो यो कुरो स्वयंमा विरोधास छ । अंशुवर्माको समय भन्नाले वि.सं. ६३३ देखि ९३७ को अवधिलाई लिनु विल्कूल भ्रमोत्पादक छ ।
७. एकातिर सुमतितन्त्रको सार रूप सूर्य सिद्धान्त हो । वराहमिहिरको सूर्य सिद्धान्त र सुमतितन्त्रको सूर्य सिद्धान्त एउटै हो पनि भनिएको छ । फेरि सुमतितन्त्रका आधार ग्रन्थ सूर्य सिद्धान्त, आर्य सिद्धान्त र ब्रह्म सिद्धान्त मध्ये कुनै पनि होइन पनि भनियो । वार सहित उल्लेख भएका लिच्छविकालका अभिलेखको तिथिमितिको गणना गर्दा सुमतितन्त्रको सूर्य सिद्धान्त गणना नअपनाइकन वैङ्गटेश केतकरको सौरार्य ब्राह्मपक्षीय तिथि गणित प्रयोग गरिएबाट सुमतितन्त्र केवल हात्तीको देखाउने दाँत भने जस्तै मात्र गरेको देखियो ।
- यदि हामी इतिहास संस्कृति र पुरातत्व विषयका विद्यार्थी हौं भने सुमतितन्त्रको नाममा जे जस्तो सुकै तरिकाले ढाँटेता पनि निसंकोच ढंगले कुरा पत्याएर वस्नु हुँदैन र वस्नु पन्यो भने इतिहास, संस्कृति र पुरातत्व भन्ने विषय एउटा विज्ञान पनि हो भन्नु पनि सर्वात्मना व्यर्थ रहेछ भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।
- लामो शास्त्रार्थ तिर किन गइ रहने संवत ५३६ को गोकर्ण बालुवा गाउँको अभिलेख भेटिए तापनि अभिलेखलाई प्रमाण नमानेर अर्को प्रमाण नभेटिए सम्म लिच्छवि कालमा चलेको पहिलो थरि संवत शक संवत र दोश्रो थरि संवत मानदेव संवत नै मान्नु उपयुक्त हो भन्नेहरूको जमात नै बढी देखापर्ने गरेको हुनाले इतिहास र पुरातत्वका विद्यार्थी भएकाले अरुले अन्धानुशरण गरे भन्दैमा हामी पनि त्यस्तै गर्नु पर्दछ भन्ने छैन ।

यदि हामीले सुमतितन्त्रलाई आत्मसात गर्नु भने मानदेव संवत ३०४ वर्ष सम्म चल्थो भन्ने पन्यो । हामीसंग मानदेव संवत भनिएको संवत ३०१ को सहोत्तर तन्त्रको पुष्पिका वाक्य अभिलेख त छ । त्यस संवत ३०१ को तिथिमिति गणना पनि भैसकेको छ । त्यो तिथिमितिको गणना अरुले गरेको पनि होइन स्वयं पं नयराज पन्तद्वारा भएको र तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट घोषणा भै निस्केको निर्णय "लिच्छवि संवतको निर्णय हो । यस निर्णयमा संवत ३०१ को तिथिमिति गणना गरिँदा शक ८०० बैशाख शुक्ल इश्वी ८७८ बैशाख शुक्ल सप्तमी र वि.सं. ९३५ बैशाख शुक्ल सप्तमी भनेर गरिएको कुरा त थाहा नै छ । जब शक ८०० बैशाखबाट शक ८०१ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा आउछ त्यहाँ नेपालसंवत देखियो । ई ८७८ बैशाखबाट र ८७९ कार्तिक (अक्टोवर) आउँछ त्यहाँ पनि नेपालसंवत देखियो । वि.सं. ९३५ बैशाखबाट वि.सं. ९३६ कार्तिक आउँछ त्यहाँ पनि नेपाल संवत देखियो भने कथित मानदेव संवत मात्र ३०१ बाट ३०२ कार्तिकमा नेपाल संवत देखाउनपरि ३०४ वर्ष भुक्त भइ सकेको अवस्थामा मात्र नेपाल संवत देखापर्नु पर्ने भए पछि यो दिउसै तारा देखाइदिने किसिमको त्रुटी भइरहेको देखिएन र ? हो हामी यसतो रणभुल्लमा नपरौं सुमतितन्त्रको नाम लिएर आइन्दा ढाँट्नेहरूलाई प्रश्रय नदिऔं भन्ने नै यो लेखको मुख्य मनसाय हो ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- पन्त नयराज, लिच्छवि संवतको निर्णय - नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाडौं २०४३ ।
डा. रेग्मी दिनेशचन्द्र, पुरालेखन र अभिलेख - हिमालय बुक स्टल काठमाडौं २०६० ।

पत्रिका

- प्राचीन नेपाल, पुरातत्व विभागको मुखपत्र संख्या १ आश्विन २०२४ ।
सन्दर्भ, अनुसन्धानात्मक त्रैमासिक अंक २ साउन, भदौ र असोज २०३५ ।

चन्द्रागिरी र दहचोक डाँडा बीचको लिच्छविकालीन नगर (शीताटी द्रङ्ग): अनुश्रुतिजन्य, अभिलेखीय एवम् पुरातात्विक अध्ययन

- सुशीलकुमार गौतम

चन्द्रागिरी र दहचोक डाँडा बीचको क्षेत्रको प्राचीन अवस्थितिको बारेमा समग्र अध्ययन गर्ने कोशिश प्रस्तुत लेखमा भएको छ। वंशावली, पुराण, किम्बदन्तीले प्रस्तुत गर्ने तथ्यहरूलाई अनुश्रुतिजन्य स्रोतमा राखिएको छ। अभिलेख र भग्नावशेष प्राप्तिको आधारमा यस भेगको लिच्छविकालीन इतिहास प्रष्ट पार्ने प्रयास भएको छ। चन्द्रागिरी पर्वतको काखमा रहेको पोखरीको छेउमा बसेर खाजा खाइरहेको एउटा ग्वाला (गोपाल) केटोले आफ्नी मरेकी आमालाई एक टुक्रा रोटी मिल्काउँन आँट्टा मरिसकेकी आमाले पोखरीबाट हात बाहिर निकालेर रोटी लिएको किम्बदन्ती प्रचलित छ।^१ यसप्रकार मातृशोकमा परेको ग्वालाले आफ्नी मरेकी आमाको दर्शन पाएको पोखरी हुनाले ने मुनिले पोखरीको नाम मातातीर्थ राखिदिए।^२ हालको गा.वि.स. विभाजन अनुसार मातातीर्थ महादेवस्थान गा.वि.स. मा पर्दछ। हरेक वर्ष चैत्रकृष्ण चतुर्दशी र वैशाख अमावास्या (मातृऔंशी) का दिन यहाँ आमा नभएका नरनारीको मेला लाग्दछ। वंशावलीमा यही मातातीर्थको आसपासलाई ने मुनिले स्थापना गरेको गोठाला राजा गुप्तहरूको राजधानी भनिएको छ।^३ भनिन्छ, पहिले काठमाडौँ खाल्टो एक विशाल नागदह थियो। त्यसको दक्षिण-पश्चिम कोणमा केही उँचो स्थानमा रहेको एक मात्र नगरी

हो 'सुप्रभानगरी'।^४ द्वापरयुगमा धर्मदत्त नामका राजाले यस नगरीमा राज्य गर्दथे। उनको राज्यकालभन्दा १००० वर्षपछि यस नगरीमा वाणासुर नामका दानवराजले राज्य गरेको मानिन्छ। भाषावंशावलीहरूले चन्दनगिरी (वा चन्द्रागिरी) को आसपासमा सुप्रभानगरीको अवस्थितिको चर्चा गरेका छन्।^५ भगवान पशुपतिनाथको कृपाबाट राजा वाणासुरले आफ्नो राज्य सुनैसुनले पुनर्निर्माण गराएपछि सुप्रभानगरीको सट्टा सुनितपुर वा शोणितपुर भन्न थालियो। हाल थानकोटलाई मात्रै शोणितपुर भन्ने गरिएको छ। तर वाणासुरको राज्य शोणितपुरको सीमाभित्र वर्तमान महादेवस्थान, दहचोक, बाङ्गभन्ज्याङ्ग, मातातीर्थ आदि गा.वि.स. हरूले ओगटेको अधिकांश भूभाग पर्दथ्यो। यस सम्बन्धमा भगवान श्रीकृष्ण द्वारिकाबाट यहाँ आई अति पराक्रमी दानवराज वाणासुरको घमण्ड तोडेको प्रसङ्ग तथा उनीसँग आएका ग्वालारु यहीं बसोबास गर्न थालेको रोचक वर्णन पुराणहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ। श्रीकृष्णले वाणासुरलाई युद्धमा पराजित गरिदिए। उसकी छोरी उषा र श्रीकृष्णका नाति अनिरुद्धको शोणितपुरमै विवाह सम्पन्न भयो। राजकुमारी उषालाई साथ लिएर श्रीकृष्ण र अनिरुद्ध द्वारिका फर्किए।^६ श्रीकृष्णका

^१ कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ, स्थाननामकोश, हिमाल किताब प्रा.लि., २०६७, पृ. ३३३

^२ ऐजन्

^३ सिल्मीं लेभी, नेपाल हिन्दू अधिराज्यको इतिहास (दोस्रो खण्ड): अनुवाद डिल्लीराज उप्रेती, हिमाल किताब प्रा.लि., २००७, पृ. २६७

^४ तेजप्रकाश श्रेष्ठ, शोणितपुर हो प्राचीन नाउँ, शोणितपुर साहित्य, सङ्गीत तथा कला समाज, २०६३, पृ. २

^५ भुवनलाल प्रधान, नेपालको इतिहास र संस्कृतिकर केही पक्ष, कीर्तिपुरको स्थापना, ने.रा.प्र.प्र., २०५५, पृ. ७९

^६ तेजप्रकाश श्रेष्ठ, पूर्ववत् पा.टि.नं. ४, पृ. ८

साथमा आएका ग्वालाहरु पनि फर्किए तर केही ग्वालाहरु यतै बसे।^{१०} हाल महादेवस्थान गा.वि.स. मा पर्ने राजमार्गको दायार्तर्फको एक बस्तीको नाम वाणस्थली (बाँधली) रहेको छ। यसले पनि वाणासुरसँग सम्बन्धित पौराणिक कहानीको सम्झना गराउँछ। वाणासुरलाई युद्धमा पराजित गरेपछि कृष्ण स्वयम्ले आफ्नो चक्रद्वारा चोभारको डाँडो काटेर पानी बाहिर पठाइदिए र कालान्तरमा यहाँ बस्तीयोग्य जमिन देखापर्दै गयो।^{११} बौद्ध साहित्यिक स्रोतले यसको श्रेय महाचीनबाट आएका मन्जुश्रीलाई दिएको छ। जेहोस्, उपत्यका पहिले जलमग्न भएको र कुनै प्राकृतिक कारणले पानी खोलिएर मानववस्तीयोग्य जमिनमा परिणत भएको हो भन्ने भनाई साँचो ठहरिएको छ। यो भनाई वैज्ञानिक परीक्षणबाट समेत प्रमाणित छ। पुरासामग्री प्राप्ति आधारमा यस क्षेत्रको प्राचीनता दोस्रो शताब्दी ईस्वीसम्म पुग्दछ। तीनथाना गा.वि.स. मा पर्ने वल्खुखोला (विष्णुदेवी मन्दिर परिसर) को किनारमा पाइएका मातृका मूर्तिहरुलाई आधार लिइ यसो भनिएको हो। यहाँ एउटा होचो पर्खालमा कौमारी, वैष्णवी र वाराहीका मूर्तिहरु राखिएका छन्। सातवटा मूर्तिहरु हुनुपर्नेमा बाँकी चारवटा कालक्रममा हराइसके वा अझै जमिनमुनि पुरिएर रहेका हुनसक्छन्। बाङ्गदेलले यिनको निर्माण समय ईशाको दोस्रो शताब्दीको पछिल्लो चरण वा तेस्रो शताब्दीको प्रारम्भिककाल^{१२} मान्न सकिने बताएका छन्।

नेपालको प्रामाणिक इतिहास लिच्छवि राजा मानदेवको चाँगुनारायण गरुडस्तम्भ अभिलेखबाट शुरु हुन्छ। उपयुक्त अभिलेखबाट उनीभन्दा तीन पुस्ता अधिसम्मका राजाहरुको बारेमा केही थाहा हुन्छ। उनका बराजू वृषदेव, बाजे शंकरदेव, बाबु धर्मदेव र उनको समेत वर्णन परेको यो अभिलेख धेरै महत्वपूर्ण छ। लिच्छविकालको राजनैतिक इतिहास बुझ्न यसबाट केही मद्दत पाइन्छ। यहाँ मानदेवले 'क्षात्रेणाजिमखाश्रयेण विधिना दीक्षाश्रितोहं स्थितः' भनी

आफूलाई गर्वसाथ क्षेत्रीय हुँ भनी बोलेका छन्।^{१३} उनी र उनकी आमा राज्यवतीले ब्राह्मणहरुलाई दान दिएको कुरा पनि यसमा परेको छ। यसले त्यसबेला वर्णव्यवस्था थियो भन्ने दर्शाउँछ।^{१४} अभिलेख र मुद्रा (मानाङ्क) पहिलोपल्ट प्रसारण गर्ने शासकको रूपमा मानदेव प्रख्यात छन्। वि.सं. २०४९ मा काठमाडौंको मालीगाउँमा पाइएको १.७१ मीटर अग्लो एक मानवमूर्तिको ४० से.मिटर लामो पादपीठमा कुँदिएको २१ वर्णहरु भएको एक पत्तिको अभिलेख द्रष्टव्य छ।^{१५} यसका कतिपय वर्णहरु समुद्रगुप्तको इलाहाबाद स्तम्भलेखभन्दा विकसित र मानदेवका अभिलेखहरुका भन्दा पहिलेका प्रतीत हुन्छन्।^{१६} अभिलेखको अन्तिम दुई शब्दलाई सबैले 'महाराजस्य जयवर्मण' पढेका छन्।^{१७}

हाम्रो देशको इतिहासमा लिच्छविकालको विशेष स्थान रहेको छ। जनहितलाई बढी स्थान दिने शासनव्यवस्था, संघटित जनजीवन, राम्रो आर्थिक अवस्था, उठेको विद्याको तह, कलाको विकास आदि कुराले गर्दा लिच्छविकाल निकै गौरवमय रहेको छ। नेपाली सभ्यता, संस्कृतिको जग निकै अंशमा यसै बेला कायम भएको हामी पाउँछौं। प्रथम पटक मुद्रा प्रसारण, व्यापारको विकास, विभिन्न सरकारी अड्डा (अधिकरण) हरूको व्यवस्था आदि कारणले लिच्छविकाललाई नेपालको इतिहासको स्वर्णयुग मान्ने गरिन्छ। त्यतिबेलाका शासक र सहायक शासकहरुबाट जनताहरुलाई कर माफ गरिदिएको विवरण दिने अभिलेखहरु अधिक संख्यामा पाइएका छन्। स्थानीय ग्रामपाञ्चालीलाई शासनाधिकार सुम्पने लिच्छविहरुको यो प्रवृत्तिले उनीहरुकै ईशापूर्वकालीन गणराज्य वैशालीको सम्झना गराउँछ। मुजफ्फरपुर जिल्लामा गंगा उत्तर नारायणी नदी नेर वैशाली नगर थियो।^{१८} यसलाई आजकल बसाढ भनिन्छ। गणतन्त्रात्मक शासनमा हुर्केका लिच्छविहरु नेपालदूनमा पसेर यहाँका शासक भएर रहेका थिए। वैशालीका अधिपतिले यहाँका स्थानीय शासकलाई जितेर शासन चलाएको कुरा हाम्रा

^{१०} ऐजन

^{११} ऐजन, पृ. ३

^{१२} लैनसिंह बाङ्गदेल, प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास, ने.रा.प्र.प्र., २०३९, पृ. ५१

^{१३} धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, सिनास, २०३०, पृ. २८

^{१४} ऐजन, पृ. ३

^{१५} दिनेशचन्द्र रेग्मी, पुरालेखन र अभिलेख, हिमालयन बुक स्टल, २०६०, पृ. १६५-१६६

^{१६} ऐजन, पृ. १६९

^{१७} ऐजन, पृ. १६६

^{१८} ज्ञानमणि नेपाल, नेपाल निरूपण, ने.रा.प्र.प्र., २०५५, पृ. १८

पुराणमा वर्णित छ ।^{१६} यहाँ उनीहरूको शासनपद्धति राजतन्त्रात्मक थियो । वंशावलीहरूले लिच्छविवंश अधि नेपालदूनमा गोपाल, महिषपाल र किराँतवंशीहरूले शासन गरेको देखाउँछन् । तत्कालिक स्रोतसामग्री नपाइने त्यो समयअवधिलाई नेपालको इतिहासको पौराणिककाल मान्ने गरिएको छ । तत् समय र वंशहरूको राज्यवर्णन प्रमाणित भएमा कतै लिच्छविहरूले यिनैबाट राजतन्त्रात्मक शासन स्थापना गर्ने प्रेरणा प्राप्त गरे कि भन्न सकिन्थ्यो । अभिलेख, मुद्रा आदि फेला नपरेकाले यसै भन्न सकिँदैन । वैशालीबाट यहाँ आउँदा संघमा वा समूहमा मिलेर शासन गर्ने आफ्नो पुरानो संस्कार पनि यिनले सँगै ल्याएको देखिन्छ । यिनका अभिलेखहरू धेरै जसो प्रशासनिक स्वायत्तता प्रदान गरिएको सम्बन्धमा छन् । उनीहरूबाट त्यसो गराउनमा सहायक शासक आभीरगुप्तहरूको भूमिका पनि कतिपय अवस्थामा प्रभावशाली देखिएको छ । शासकवर्गको यस्तै खाले प्रोत्साहन र संरक्षणको फलस्वरूप लिच्छविकालीन गाउँ (ग्राम) हरु थोरै समयको अन्तरालमा तल (गाउँहरू भन्दा माथिको प्राशासनिक विभाजन)^{१७} र त्यसको केही कालपछि आर्थिक क्रियाकलाप र बस्ती विस्तार तीव्र भई द्रङ्ग (नगर) मा परिणत हुनेगर्दथे कि भन्ने अनुमान हुन्छ ।

थानकोट आदिनारायण मन्दिरमा रहेको वसन्तदेवको अभिलेखले 'शीताटी' गुल्मको उल्लेख गरेको छ । आफ्नी बहिनी जयसुन्दरीलाई सन्तान-दरसन्तानले भोगचलन गर्न पाउने गरी विर्ताको रूपमा जयपल्लिका ग्राम उनले दिएका छन् । ग्रामको चारकिला खुलाउँदा '.....शीताटी गुल्मको पश्चिमपट्टि जुन खोला छ, त्यसदेखि पहाडको पश्चिमतिर पहाडको चुचुरोसम्म.....'^{१८} भनिएको छ । सतुङ्गल, किसिपिंडी, थानकोट, भेल्वू, बलम्बू, पासिंख्य, मालटार, चौकिटार आदि ठाउँबाट लिच्छविकालीन अभिलेखहरू पाइएका छन् । 'शीताटी' यही भेगलाई भनिन्थ्यो ।^{१९} 'शीताटी गुल्म' अन्तर्गत यी बस्तीहरू पर्दथे । भेल्वू, पासिंख्य, मालटार, चौकिटार

आदि ठाउँका पुराना बस्ती अहिले छैनन् । थानकोट, बलम्बू, किसिपिंडी, सतुङ्गल आदि ठाउँका लिच्छविकालका केही बस्ती भने अहिले छन् । तर लिच्छविकालसँग आफ्नो सम्बन्ध देखाउने कुनै बासिन्दा अहिले त्यहाँ भेटिँदैन ।^{२०} 'गुल्म' भनेको सुरक्षा चौकी हो ।^{२१} वसन्तदेवको समयमा 'शीताटी' गुल्मको रूपमा थियो । उनी भन्दा २५ वर्षपछिका गणदेवको पालामा यो भेग 'शीताटिका तल' को रूपमा प्रसिद्ध भयो । चौकिटार, बलम्बू, किसिपिंडी, सतुङ्गल र थानकोटमा पाइएका एकै व्यहोराका, एउटै तिथिमितिका (संवत् ४८२ श्रावण शुक्ल प्रतिपदि) उनका अभिलेखहरूबाट यो विषय थाहा लाग्दछ । यी अभिलेखमा 'पूर्वराजभिर्युष्मांक कुथेर शुल्याधिकरणाभ्यान्न प्रवेष्टव्यमित्यनुग्रहः कृतः' भनी राजा वसन्तदेवको पालामा रविगुप्तको रेखदेखमा भएको कुराको उल्लेख गरिएको हो ।^{२२} यस भेगमा आभीर र उनका पक्षपातीहरूको बसोबास बढी थियो । यसो हुनाले आभीर रविगुप्तले जनताहरूलाई कुथेर र शुल्ली अधिकरणले गर्ने काम सम्बन्धी अधिकार दिलाएका थिए । पासिंख्य र चौकीटारमा वसन्तदेवका यस सम्बन्धी अभिलेखहरू पाइएका थिए । जसमध्ये पासिंख्यको अभिलेख हराइसकेको छ । 'शीताटिकातले किचप्रिचिङ्ग ग्रामे', 'शीताटिकातले कादुङ्गग्रामे', 'शीताटिकातले टेग्वलग्रामे', आदि उल्लेख गरिएका गणदेवका यी अभिलेखहरूमा कुथेर, शुल्ली, लिङ्गवल, माप्चोक चारै अधिकरणलाई गाउँ पस्न मनाही गरिएको छ । तिनका कामकारवाही ग्रामवासीहरूलाई नै सुम्पिएको छ । राजा गणदेव एकलैले यो कार्य गरेका हैनन् । सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार श्रीभौमगुप्तले बिन्ती चढाए बमोजिम उनले यो गरेका छन् । रविगुप्तले तयार पारेको बाटोबाट अधि बढ्न भौमगुप्त सफल भए भन्ने कुरा यी अभिलेखले स्पष्टसँग देखाएका छन् । 'तेन सांक समवाच तथेति प्रसादः कृतः' भनी राजाको तर्फबाट लेखाउनलगाइ रविगुप्त सहायक शासक बन्न पुगेका थिए तापनि उनले राजोचित 'श्री' पद आफूमा लाउन सकेका थिएनन् ।^{२३}

^{१६} ऐजन

^{१७} जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपाली संस्कृति, साभा प्रकाशन, २०४०, पृ. ६

^{१८} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. ९३

^{१९} ऐजन, पृ. १०५

^{२०} ऐजन, पृ. १४४

^{२१} ऐजन, पृ. १०५

^{२२} ऐजन, पृ. १९४

^{२३} ऐजन

भौमगुप्तले सर्वदण्डनायक महाप्रतिहारका साथै 'श्री' पद समेत लिएका छन्। शाहकालमा जङ्गबहादुरले 'श्री ३ महाराज' पद लिए सरह नै यो थियो।^{२४} गणदेव + भौमगुप्तका यी अभिलेखहरु चौकिटार, बलम्बू 'लुकुमहाद्य', बलम्बू महालक्ष्मी मन्दिर नगीचैको 'हितिगा' भन्ने खाल्डोमा, किसिपिंडी, किसिपिंडी कुलाछेटोल, सतुंगल घननी र थानकोटमा फेला परेका थिए। जसमध्ये चौकिटार र सतुंगलका अभिलेखहरु हराइसकेका छन्। बलम्बू 'हितिगा' मा अभिलेख रहेको शिलापत्र छ त भनिन्छ तर कहिल्यै पानी खाली नरहने भएकोले यसै भन्न सकिएन। वज्राचार्य थानकोटमा पाइएको अभिलेख ज्यादै खिइएको हुनाले आफ्नो संकलनमा नपारीएको तर्क गर्छन्।^{२५} उनको भ्रमणको तीन दशक पछि फेरि यो प्रकाशित छ।^{२६} राजवंशीले थानकोटको प्रसिद्ध आदिनारायण मन्दिरभन्दा केही कदम पर दक्षिण पश्चिम भागमा सडक खन्ने क्रममा यो शिलालेख भेटिएको थियो^{२७} भनेका छन्। शिलापत्रको पृष्ठभागमा हँसिया उदाउँने कार्य भएकोप्रति उनको आक्रोश एक लिपिविशेषज्ञको नाताले स्वाभाविक छ। त्यस्तै बलम्बू लुकुमहाद्यमा रहेको अभिलेख पुरातत्व विभागको एक परियोजनामा परेकोले संरक्षित छ।^{२८} करीब ५ फिटको गारो लगाई यसलाई भित्तामा टाँसेर राखिएको छ। किसिपिंडी र किसिपिंडी कुलाछेटोलका अभिलेखहरु असंरक्षित हालतमा छन्।

पछि शीताटिका 'द्रङ्ग' कहलाएको थियो। बलम्बूको द्वितीय शिवदेवको अभिलेखबाट यो कुरा बुझ्न सकिन्छ। यो अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र बलम्बू मा.वि. देखि पछिल्लिर 'बुङ्गा फल्चा' भनिने एक पाटीको सामुन्ने रहेको छ।

भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेखसँगै यो रहेको छ।^{२९} पुरातत्व विभागको परियोजनामा परेकाले दुवै संरक्षित छन्।^{३०} यो अभिलेखले वैष्णव देवता पुतीनारायणको नित्य नैमित्तिक पूजा, देवमन्दिरको मर्मत आदिबाट बचेको पैसाले प्रतिवर्ष पशुपतिनाथमा सुन्दर छत्र चढाउनु, त्यसको उपलक्ष्यमा राम्रो जात्रा (शोभन यात्रा) पनि गर्नु भन्ने आदेश शीताटी द्रङ्गका बासिन्दाहरुलाई दिएको छ। वैष्णव मन्दिरको बचतले शैवमन्दिरमा छत्र चढाउने र जात्रा पनि गर्ने सो प्रचलनले सम्प्रदाय सहिष्णु वातावरण इंगति गर्दछ। यसरी वसन्तदेवदेखि द्वितीय शिवदेवको समयसम्मको डेढ शताब्दीभित्र 'शीताटी' प्रशासनको दृष्टिले भ्रन भ्रन महत्वपूर्ण स्थान बन्दै गएको देखिन्छ। अर्को कुरा- बस्तीको विकास हुँदै गएपछि ग्रामबाट तल, तलबाट द्रङ्ग संज्ञा उही प्रदेशले पाएको उदाहरण पनि शीताटिका भेगका अभिलेखमा हामी पाउँछौं।^{३१} यो अवस्था अन्यत्र दुर्लभ छ। ग्राम, तल, प्रदेश, पुर, द्रङ्ग आदि सो समयका प्रशासनका तह हुन्।^{३२} वाचस्पत्यको अनुसार कर्वट भन्दा तल्लो औ पत्तन भन्दा माथिल्लो बस्ती विशेषको नाम द्रङ्ग हो।^{३३} प्रत्येक द्रङ्गमा भन्सार अड्डा आदि रहन्थे।^{३४} द्रङ्गको अन्तर्गत अनेक तलहरु हुने कुरा मङ्गलबजार सुनइयाल चोकभित्र प्रतिष्ठापित संवत् ६७ का 'यूपग्रामद्रङ्गस्य सर्वतलसहितस्य' पक्तिबाट विदित हुन्छ।^{३५} विवेचित अभिलेखमा 'सतलशीताटीद्रङ्ग निवासिनां = तल सहितको शीताटी द्रङ्गमा बस्नेहरुको' भन्ने उल्लेख परेको छ।^{३६} उत्तरप्राचीन नेपालमा ग्राम राष्ट्रको सबैभन्दा

^{२४} ऐजन

^{२५} ऐजन, पृ. १९२

^{२६} श्यामसुन्दर राजवंशी, 'थानकोटमा पाइएको राजा गणदेवको अभिलेख', अभिलेख, पृ. २२, राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०६१ पृ. ९१-९५

^{२७} ऐजन, पृ. ९१

^{२८} केही वर्ष अघिको उक्त संरक्षण परियोजनाले बलम्बूका केही अभिलेखहरु र सतुङ्गलबाट मातातीर्थ जाने सडकको दायौतर्फ रहेको शिवदेव + अशुवर्माको अभिलेख संरक्षण गरेको छ। बलम्बूका केही अभिलेखहरुमा द्वितीय शिवदेवको अभिलेख, भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेख, चिन्न नसकिएका महालक्ष्मी मन्दिर अगाडिका दुई अभिलेखहरु हुन्।

^{२९} यसको वर्णन पछि आउँदछ।

^{३०} पा.टि.नं. २८ पनि हेर्नुस्।

^{३१} वज्राचार्य, पूर्ववत् पा.टि.नं. १०, पृ. १९५

^{३२} रेग्मी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १७, पृ. ५

^{३३} हरिराम जोशी, नेपालका प्राचीन अभिलेख, ने.रा.प्र.प्र., २०३०, पृ. १५५

^{३४} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. ५७२

^{३५} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३

^{३६} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. १९५

सानो प्राशासनिक एकाई मानिएको औ सो भन्दा माथि तल, तलभन्दा माथि द्रङ्ग रहेको कृग स्वतः सिद्ध हुन्छ।^{३९}

चन्द्रागिरी र दहचोक डाँडा बीचको भूभाग लिच्छविकालीन अभिलेखहरू प्राप्तिको दृष्टिकोणले उर्वर सावित भएको छ। ग्राम, तल र द्रङ्ग उल्लेख गरिएका अभिलेखहरूको वर्णनपछि अब केही अन्य अभिलेखहरू यहाँ विश्लेषण गरिदैछन्। यस क्षेत्रको ऐतिहासिक-सांस्कृतिक अध्ययनमा तिनको आफ्नै खाले महत्व रहेको छ भन्ने मलाई लागेको छ।

१. किसिपिंडीको अभिलेख

किसिपिंडी लाछोटोलमा यो अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र रहेको छ। यसको माथिल्लो भाग नष्ट भइसकेको छ। तल्लो भाग मात्र अलिकता बचेको छ। यो अभिलेख र त्यही पाइएको अंशुवर्माको अभिलेख एक मन्दिरको गारोमा ढोकाको दायँ बायाँ टाँसेर राखिएका छन्। दुवै असंरक्षित स्थितिमा छन्। अंशुवर्माको यो अभिलेख उनले महासामन्त पद छोडी 'श्रयंशुवर्मा' का रूपमा शासन चलाउन थाले पछिको समयको हो।^{३८} विवेचित अभिलेखको माथिल्लो भाग नष्ट भएकाले मुख्य विषय अस्पष्ट छ। यहाँ संवत् ४४९ दिइएको र दूतक रविगुप्त रहेका हुनाले यो अभिलेख वसन्तदेवको हो भन्ने निश्चित छ।^{३९} यसताका रविगुप्त निकै शक्तिशाली भइसकेका थिए। जनतालाई प्रशासन सम्बन्धी केही अधिकार सुम्पिइएको संकेत यस अभिलेखबाट पाइन्छ। स्वायत्तशासनको चर्चा चलि रहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा यसको महत्व अझ बढेको छ।

२. बलम्बू खाद्यांको वसन्तदेवको अभिलेख

वज्राचार्यले बलम्बूमा महालक्ष्मीको मन्दिर सँगै त्यसको दक्षिण-पश्चिमपट्टि खाद्यां नामक ठाउँ छ, त्यहाँ

काभ्रोको रुखमुनि पर्खालमा यो शिलालेख घोप्ट्याएर उल्टो पारी राखिएको छ^{४०} भनेका छन्। अहिले हेर्न जाँदा त्यो फेला पार्न सकिएन। सर्वसाधारणको चासोको विषयमा अभिलेख पर्दैन। सम्बद्ध सरकारी निकायको ध्यान पुग्नपर्ने देखिन्छ। विश्वविद्यालयमा अभिलेखहरूको उदाहरण त दिने गरिन्छ तर त्यो औपचारिकतामा सीमित हुन्छ। सर्वसाधारणले बुझ्ने भाषामा अभिलेखहरूको महत्व बुझाउन सके यिनको हराउने मात्रा कम हुनसक्छ। जनचेतना वृद्धि गर्न सके आफ्ना पुर्खाका धरोहरहरू उनीहरू आफैले संरक्षण गर्नेछन्। यो अभिलेख राख्न लगाउनेमा दुई जना आभीरगुप्त थुल्लगुप्त र शुभगुप्त पनि थिए।^{४१} संवत् ४५५ चैत्रशुक्ल दशमी मिति उल्लेख भएको पशुपति भस्मेश्वरको अभिलेखको यहाँ सम्झना गर्नुपर्ने भएको छ। प्रतिहार ध्रुवसंघ वार्तले आफूले स्थापना गरेका भद्रेश्वर, नाथेश्वर, शुभेश्वर, स्थितेश्वर र रविश्वर पाँच शिवलिङ्गहरूको कारणपूजा र मर्मतकार्यको लागि आफ्नै मानिसको गोष्ठीको अधीनमा राखि ४०० मानिका कुत आउने ४०० भूमि खेत प्रदान गरेको विवरण यसले दिन्छ। रविगुप्तको नाउँमा रविश्वर र शुभगुप्तको नाउँमा शुभेश्वर स्थापना गरिएको हो भन्ने बुझिन्छ।^{४२} प्रतिहार ध्रुवसंघ वार्तले गद्दीनशीन राजाको नामोल्लेख नगर्नु, पाँच व्यक्तिका नाममा पाँचैवटा शिवलिङ्ग स्थापना गरिनु संयोगवश भएको होइन; यसमा कुनै रहस्य लुकेको छ भन्ने देखिन्छ।^{४३} राजा वसन्तदेवको राजनीतिक षड्यन्त्रमा परेर अन्त्य भयो। त्यसै काण्डमा रविगुप्त, शुभगुप्त लगायतका पनि परे।^{४४} जोशीको संग्रहमा यो खाद्यांको अभिलेख परेको छ। पशुपति भस्मेश्वरको अभिलेखको सतही व्याख्या मात्रै उनीबाट भएको छ।^{४५} खाद्यांको अभिलेखमा नामोल्लेख भएका शुभगुप्तको सम्झनामा शुभेश्वर शिवलिङ्ग स्थापना हुनसक्ने सम्भाव्यता माथि उनले विचार पुऱ्याएका छैनन्।

^{३९} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३

^{३८} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. ३६५

^{३९} ऐजन, पृ. १३६

^{४०} ऐजन, पृ. १४३

^{४१} ऐजन, पृ. १४४

^{४२} ऐजन

^{४३} ऐजन, पृ. १५६

^{४४} ऐजन

^{४५} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३, पृ. १२१

३. चौकिटार र पासिंख्यको वसन्तदेवका अभिलेखहरू

चौकिटार र पासिंख्यका यी दुई अभिलेखको व्यहोरा उही छ । मितिमा पनि एक पक्षको मात्र अन्तर छ । चौकिटार भेगका बासिन्दाहरूलाई प्रशासन सम्बन्धी केही अधिकार सुम्पेको १५ दिनपछि पासिंख्य भेगका बासिन्दाहरूलाई पनि त्यही अधिकार सुम्पेको यसबाट बुझिन्छ ।^{५६} यी अभिलेखहरू वसन्तदेवको अन्तिम समयका हुन् । यिनमा प्रयुक्त 'सर्वदण्डनायकमहाप्रतिहार रविगुप्तेन महाराज महासामन्त श्री कमलीलेन च साकं समवाच तथेति प्रसादः कृतः' ले द्वैतशासनको शुरुवाततर्फ संकेत गर्दछ ।^{५७} यस सम्बन्धी फरक मत पनि रहेको छ । प्राचीन परम्परामा मन्त्री भारदारहरूको सल्लाह अनुसार कार्य गर्नु राजाको लागि अत्यावश्यक थियो ।^{५८} यी शिलापत्र गरिदिएको एक वर्ष नबित्दैमा एक ठूलो काण्ड मच्चियो । जसले वसन्तदेवको पनि अन्त्य गरिदियो; रविगुप्तको पनि अन्त्य गरिदियो ।^{५९} पशुपति भस्मेश्वरको अभिलेखले यो घटनाको संकेत गर्दछ । उठानमा कमलीलेले रविगुप्तको साथ दिए तर पछि रविगुप्तको नाशको कारण यिनी नै बने । वसन्तदेव र रविगुप्तको अन्त्य गराउने राजनीतिक काण्डमा यिनी आफू चाहिँ परेनन् । रविगुप्त र कमलील दुवै वसन्तदेवका सहायक शासक देखिन्छन् । अझ यिनलाई 'महाराजमहासामन्त श्री' पदवी दिइएको छ । संवत् ४६७ वैशाख शुक्ल पूर्णिमा मिति भएको मृगस्थली जाने बाटोमा रहेको रामदेवको पालाको अभिलेखमा 'भट्टारकमहाराज श्री रामदेवस्य साग्रं वर्षशतं समाज्ञापयति महाराजमहासामन्त श्री कमलीलः कुशलीः'^{६०} भनिएको छ । भौमगुप्तको उदय नहोउन्जेल अरु गुप्तहरू अधिकारमा आउन सकेको देखिँदैन । छिटो छिटो राजाहरू परिवर्तन भइरहने वसन्तदेवको समयपछिको त्यो अवधिमा कमलील मात्रै शक्तिमा यथावत देखिन्छन् । यसमा पक्कै पनि केही रहस्य लुकेको हुनुपर्छ । यी अभिलेखहरू र मृगस्थली जाने बाटोमा रहेको रामदेवको

पालाको अभिलेखको तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक छ । त्यसो नगरेकाले जोशीको तर्क फितलो सावित हुन्छ ।

यी दुई अभिलेखमध्ये पासिंख्यको अभिलेख हराइसकेको छ । 'पासिंख्य' नेवारी भाषाको शब्द हो, जसको अर्थ 'बोक्सीले विद्या सिकाउने ठाउँ' भन्ने हुन्छ ।^{६१} चौकिटारको अभिलेख १० फिट चौडाइको नवनिर्मित बाटोको बायाँतर्फ काँडाघारीले छोपिएर रहेको छ । यो त्यहाँका महिलाहरूको बीचमा 'हँसिया उदाउने ढुंगो' भनी प्रख्यात छ । शीर्षभागको बीचमा चक्र र दुईतिर शंख बनाइएकोमा एकातिरको शंख 'हँसिया' घोट्टा घोट्टा आधा मेटिइसकेको छ । वज्राचार्य महाराज महासामन्त श्री पदधारी यी कमलील को हुन्; कहाँका हुन् थाहा पाउन सकिएको छैन^{६२} भन्दछन् । यिनी यसै भेगका सामन्तशासक हुनुपर्दछ । त्यसैले रविगुप्तले यहाँ यिनीसँगै मिलेर आफ्नो प्रभाव जमाउन सफल भए । मालटारमा 'मालराजाको दरबार' भनिने भग्नावशेष रहेको छ । यो ध्रुवदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र रहेको स्थानदेखि ठीक पछिल्लिर पर्दछ । केही दशक अधिसम्म सार्वजनिक जग्गाको रूपमा रहेकोमा अब निजी बारी बनाइएको छ । यहाँबाट १५ मिनेट जति पश्चिमतर्फ पैदल हिँड्दा 'मालराजको दरबारमा पानी जाने मूल' भनिने खोल्सो फेला पर्दछ । ध्रुवदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेखले माग्वल ग्रामपाञ्चालीले सार्वजनिक धारा बनाएको हुनाले सो ग्रामपाञ्चालीलाई प्रशासनसम्बन्धी केही अधिकार सुम्पिइएको विवरण दिन्छ । कमलील र उनका सन्तान दरसन्तानको मुकाम दहचोक रहेको हुनुपर्दछ । उक्त खोल्साबाट मालटारसम्म पानी ल्याउँन चाहँदा अहिले पनि आउन सक्दछ । भौगोलिक बनावट त्यस खालको छ । 'माग्वलग्राम' को परिवर्तित रूप नै 'मालटार' हो । 'माग्वलका राजाको दरबार' भन्दै जाँदा कालान्तरमा शब्द परिवर्तन भई 'मालराजाको दरबार' भएको हुनसक्छ । बलम्बूको द्वितीय शिवदेवको अभिलेखले पुत्तीनारायण देवमन्दिरसँग सम्बन्ध रहेको 'दावाकोट्ट' भन्ने ग्राम पहिले राजकुलद्वारा

^{५६} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. १४८

^{५७} ऐजन, पृ. १४९

^{५८} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३, पृ. १०९

^{५९} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. १५०

^{६०} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३, पृ. १३१

^{६१} स्थानीय राजनीतिकर्मी गुणदास महर्जनबाट प्राप्त जानकारी

^{६२} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. १४९

भोगचलन गरी आएकोमा तत्पश्चात तलसहितको शीताटी द्रङ्का बासिन्दाहरुलाई हेरचाह भोगचलनका लागि निगाह गरिएको कुरा बताएको छ । 'दावाकोट्ट' ग्रामको चार किल्ला खुलाउदा एक ठाउँमा 'सलम्बू' राजवासक भनिएको छ । बलम्बू चौकिटारमा उहिले राजदरबार थियो भन्ने किम्बदन्ती अहिलेसम्म चलेर आएको छ ।^{५३} किम्बदन्तीलाई प्रमाणित गर्न खोज्ने भग्नावशेष फेला परेको छ । अभिलेखमा वर्णित 'सलम्बू' राजवासक नै हिजोआज भन्ने गरिएको 'मालराजको दरबार' हुनसक्ने सम्भावना बढेको छ ।

४. सतुङ्गलको शिवदेव + अंशुवर्माको अभिलेख

सतुङ्गल मूल बस्तीभन्दा बाहिर मातातीर्थ जाने सडकको दायार्तर्फ एक पोखरीको डिलमा यो अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र रहेको छ । पुरातत्व विभागको परियोजनामा परेकोले संरक्षित छ ।^{५४} यसमा सतुङ्गल भेगको 'कादुङ्ग' ग्राममा बस्नेहरुलाई जङ्गलबाट काठपात ल्याउन पाउने विशेष सुविधा गरिदिएको कुरा परेको छ । अबदेखि कादुङ्ग ग्रामका बासिन्दाहरुले जुनसुकै जङ्गलबाट काठ-पात, घाँस ल्याए पनि बाटोमा पर्ने फेरङ्ग कोट्टका मानिसले सो नखोस्नु; छेकथुन पनि नगर्नु भन्ने अनुग्रह अंशुवर्माद्वारा गरिदिइएको छ ।^{५५} अभिलेखको दसौं हरफलाई वज्राचार्य^{५६} र रेग्मी^{५७} दुवैले 'काष्ठघासपत्राहरणाय सर्वत्र वनभूमि' पढेका छन् । नोलीले पढेको 'तो [र] ण सुपत्रहरणाय' लाई रेग्मी^{५८} ले अशुद्ध ठहर्याएका छन् । जोशीले 'तो [र] ण सुपुत्राहरणाय सर्वत्र वनभूमि'^{५९} पढेका छन् । उनको विचारमा तोरण र असल-असल पातहरु ल्याउनाके सम्पूर्ण वन्य प्रदेशमा आउने जानेहरुलाई बाटामा फेरङ्गकोट्टवासीहरु र अरुहरु कसैले पनि कादुङ्गग्रामवासीहरुको हँसिया, कटारी,

बञ्चरो, दाउरा खोस्ने र खोलखाल गर्न नपाउने गरी निगाह गरिएको छ ।^{६०} जङ्गलबाट तोरण ल्याउने भनेको के हो ? जोशीको अनुवाद त्यति प्रष्ट छैन । कोट्टको उपयोगिता राष्ट्ररक्षाको काममा मात्र सीमित थिएन । नियम कानून नाघ्नेहरुलाई (वर्तमानमा हिरासतमा लिने गरिए जस्तै) छेकथुन गर्ने काममा पनि यसको उपयोगिता रहन्थ्यो भन्ने संकेत यस अभिलेखबाट पाइन्छ ।

अभिलेखमा फेरङ्ग कोट्टको उल्लेख आएको छ । अभिलेखप्राप्ति स्थानबाट आधा घण्टाको पैदल दूरीमा दक्षिण-पश्चिम दिशातर्फ 'चकमकेडाँडा' पर्दछ । अहिलेको प्रशासनिक विभाजन अनुसार, यो मातातीर्थ गा.वि.स. वडा नं. ४ को भूभाग हो । चकमके डाँडाको अर्को नाम 'फिरङ्कोट' हो ।^{६१} बूढापाकाहरु पहिले पहिले समयमा पानी परेन भने अग्लो बाँसमा कपडाको फिर्फिरे ठोकेर यहाँ गाड्ने गरिन्थ्यो र यसो गर्दा पानी पर्दथ्यो रे ! भन्दछन् । बाँसमा फिर्फिरे ठोकेर गाड्ने गरिएकोले ठाउँको नाम नै 'फिरङ्कोट' रह्यो ।^{६२} फिरङ्कोट दस वर्ष अधिसम्म भग्नावशेषहरुले ढाकिएको खाली जग्गा थियो । यहाँका पुराना बासिन्दा उडुसको प्रकोप सहन नसकेर ठिमीमा बसाई सरे भन्ने अनुश्रुति जीवित छ । भनिन्छ, कलंकी माई तिनीहरुकी कुलदेवी हुन् । यिनलाई तिनीहरु कोलुखुँद्य भन्ने गर्दथे । बसाई सरेनै कममा वर्तमानमा कलंकी माईको मन्दिर रहेको स्थानसम्म ल्याएपछि यहाँदिखि पर लान सकेनन् र यहीं प्रतिष्ठापित गरिदिए ।^{६३} कोलुखुँद्यबाटै 'कलंकी' नामाकरण भएको प्रारम्भिक अनुमान हुन्छ । अन्य स्रोतहरुको खोज गरी तुलनात्मक अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । मातातीर्थ गा.वि.स. भरी नै जग्गा बेचबिखनको दर बढ्दो छ । फिरङ्कोटमा पनि सोही अवस्था विद्यमान छ । घडेरीका

^{५३} ऐजन, पृ. ५३५

^{५४} पा.टि.नं. २८ पनि हेर्नुस् ।

^{५५} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पा.टि.नं. १०, पृ. २६५

^{५६} ऐजन, पृ. २६४

^{५७} डी.आर.रेग्मी, इन्स्कीप्सन्स् अफ आन्सियन्ट नेपाल, अभिनम पब्लिकेशन्स्, १९८३, पृ. ६०

^{५८} ऐजन, पृ. ६१

^{५९} जोशी, पूर्ववत्, पा.टि.नं. ३३, पृ. २४३

^{६०} ऐजन, पृ. २४४

^{६१} रवीन्द्र रिजाल (स्थानीय राजनीतिकर्मी) बाट प्राप्त जानकारी

^{६२} रवीन्द्र रिजाल र म त्यहाँ केही नयाँ संकेत प्राप्त हुनसक्ने सम्भाव्यताका साथ घुम्दै गर्दा नाम थाहा हुन नसकेका एक वृद्ध सज्जनले यस्तो बताए ।

^{६३} ऐजन, पा.टि.नं. ६१

लागि जग्गा खन्दा पुरानो इँटको गारो, धाराको डुँड, माटाको नाली आदि पाइराखिएका छन्।^{६४} जनमानसमा पुरावशेष फेला पर्यो र पुरातत्व विभागले थाहा पायो भन्ने आफ्नो जग्गा सरकार लाग्दछ भन्ने भ्रम छ। सर्वदलीय संयन्त्रको संयुक्त पहलमा जनचेतना वृद्धि उन्मुख उपयोगी कार्यक्रम निर्माण गरी लागु गर्नु अत्यावश्यक भइसक्यो। लिच्छविकालमा प्रचलित नाम 'फेरड् कोट्ट' फिरेड्कोटमा परिवर्तित भएको छ। स्मरणरहोस्, सतुङ्गलमा अभिलेख पाइएको स्थानबाट 'फिरेड्कोट' नजिकै पर्दछ। बाँसमा कपडाको फिरेफिरे ठोकेर गाड्ने प्रचलन थियो कि थिएनमै विवाद छ।^{६५} यदि थियो नै भनेपनि ठाउँको नामाकरणसँग भने यसको कुनै सम्बन्ध जोड्न सकिदैन।

५. भेल्लूको अभिलेख

बलम्बूको पश्चिमपट्टि च्यार्चा खोल्सोको पारि 'भेल्लू' भन्ने खेतको फाँट छ। काठमाडौँका धानका फाँटहरू घरै घरले भरिदैंछन्। भेल्लूमा पनि यही भएको छ। त्यहाँ खेतमा पानी लाउन खाँद खन्दा जमिनभित्र यो शिलापत्र पाइएको हो भन्ने मानिसहरूको भनाइ छ।^{६६} अहिले यो शिलापत्र बलम्बू महालक्ष्मीको मन्दिर अगाडि ल्याई राखिएको छ।^{६७} यस अभिलेखमा सामन्त चन्द्रवर्मा गोमीको उल्लेख परेको छ। वज्राचार्यको विचारमा यिनी 'चान्द्रव्याकरण' का रचनाकार हुन्।^{६८} जोशीको यस सम्बन्धमा फरक मत रहेको छ। उनका अनुसार चान्द्रव्याकरणका रचनाकार चन्द्रगोमी हुन् तर अभिलेखमा चन्द्रवर्मा गोमी भनिएको छ।^{६९} चन्द्रगोमी

वौद्ध थिए। यिनी अंशुवर्मा, ध्रुवदेव, जिष्णुगुप्त आदि शैव र वैष्णव शासकहरूका तात्कालिक प्रशासनमा सम्मिलित भए होलान् भनी सोच्न सकिदैन।^{७०} अभिलेख भेटिएको ठाउँदेखि ४/५ शय गजसम्मको गिर्जामा कान्ना, कुलेसा, गोरेटो बाटा, ढिस्कामा जताततै राम्ररी पोलिएका इँटका भिँगटीका टुक्राहरू देखापर्दथे।^{७१} खेत खन्दा इँट छापिएको ठाउँ बरोबर फेला पर्दथ्यो। केही महिना अघि घडेरीका लागि जमीन खन्दा एक ढुंगेधारा र जलद्रोणी फेला परे। प्रारम्भिक अनुसन्धानमा तिनलाई लिच्छविकालीन मानिएको छ।^{७२}

६. बलम्बूको भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेख

यो अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र बलम्बू मा.वि. देखि पछिल्लिर 'बुङ्गा फल्चा' भनिने एक पाटीको सामुन्ने द्वितीय शिवदेवको अभिलेखसँगै रहेको छ। पुरातत्व विभागको परियोजनामा परेकोले संरक्षित छ।^{७३} यो अभिलेख गीनुड्वृति र दीग्वारवृति पाउने अधिकारीलाई सम्बोधन गरी राखिएको छ।^{७४} गीनुड्वृतिको सीमा निर्धारण गर्दा:- 'पश्चिमपट्टि न्हागुं जाने बाटोको पोखरी, उत्तरपट्टि तैडोस्थल-दक्षिणको पोखरी, पूर्वपट्टि नतिदुल्, दक्षिणपट्टि कंश्मशानको पोखरी अनि त्यही न्हागुं जाने बाटोको पोखरी'^{७५} भनिएको छ। अभिलेख कुँदिएको ढुंगा आफ्नो यथास्थानमा नचलाइएको स्थितिमा छ। यो स्थानदेखि पूर्व नैकाप भेग पर्दछ। स्वतः सिद्ध हुन्छ, लिच्छविकालमा नैकाप भेगलाई 'नतिदुल्' भनिंदो रहेछ।^{७६} अभिलेखमा उत्कीर्ण 'चैलकर' शब्दलाई

^{६४} ऐजन

^{६५} ऐजन

^{६६} वज्राचार्य, पूर्ववत् पा.टि.नं. १०, पृ. ३९५

^{६७} ऐजन (बलम्बू महालक्ष्मीको मन्दिर अगाडि लिच्छविकालका अभिलेख कुँदिएको हुनसक्ने दुईवटा ढुंगे फलकहरूलाई पुरातत्व विभागले संरक्षण गरेको छ। सबै अक्षर र संकेत मेटाइसकेकोले यसै भन्न सकिएन। बलम्बूबाट लिच्छविकालीन अभिलेखहरू अधिक संख्यामा फेला परेका थिए। खाद्या, पासिंख्य र भेल्लूको अभिलेखहरू पहिचान हुन कठिनाई परेको छ।)

^{६८} ऐजन, पृ. ३९७

^{६९} जोशी, पूर्ववत् पा.टि.नं. ३३, पृ. ३५९

^{७०} ऐजन, पृ. ३५९-३६०

^{७१} वज्राचार्य, पूर्ववत् पा.टि.नं. १०, पृ. ३९७

^{७२} हाल बलम्बू कोतघरमा राखिएका ती सामग्रीहरू स्थानीय राजनीतिकर्मी धीर सुवालको सौजन्यबाट अवलोकन गर्न पाइए। तिनमा प्रयुक्त फूलबुट्टा, मकरआकृति आदिसँग भारविको अभिलेख सहितको मङ्गलबजार (पाटन) भीमसेन मन्दिर अगाडिको ढुङ्गेधारामा प्रयुक्त कलाप्रवृत्ति तुलना गर्दा सहजै यो निश्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

^{७३} पा.टि.नं. २८ र पा.टि.नं. ६७ पनि हेर्नुस्।

^{७४} वज्राचार्य, पूर्ववत् पा.टि.नं. १०, पृ. ४२१

^{७५} ऐजन, पृ. ४२०

^{७६} सुशीलकुमार गौतम, नैकाप भेगको प्राचीनता निरूपणमा त्यहाँ प्राप्त अभिलेखहरूको स्थान (अप्रकाशित), २०६७, पृ. ४

जोशीले तैलकर^{७७} पढेका छन् । दुङ्गेलका अनुसार यो शब्द तैलकर नभएर चैलकर हो ।^{७८} जोलिप्रङ्ग ग्रामपाञ्चालीका बासिन्दाहरुलाई चैलकर (कपडाको उत्पादनमा लागेको कर) माफी गरिदिएको कुरा यसमा परेको छ ।^{७९}

७. थानकोटको भीमार्जुनदेव + जिष्णुगुप्तको अभिलेख

यो अभिलेख थानकोट लण्ठटोल (नास नजिक) मा मूलबाटोको छेउको पाटी अगाडि उभ्याइएको छ । जिष्णुगुप्तको शासनकालको यो अन्तिम अभिलेख हो ।^{८०} यसबेला जिष्णुगुप्तको महत्वाकांक्षा पराकाष्ठामा पुगेको थियो । यहाँ उनको नाममा 'देव' पद पनि जोडिएको छ । 'राजा भट्टारको देवः' अमरकोशको यस उक्ति अनुसार गद्दीका अधिकारी व्यक्ति मात्र देव कहलाउँथे ।^{८१} जिष्णुगुप्तका जेठा बराजू मानगुप्त गोमीले थेञ्चोग्राम (थानकोट) को नजिकै उत्तरतिर रहेको डाँडोमा एक पोखरी बनाउन लगाएका थिए । त्यस पोखरीको हेरचाहको लागि सोही डाँडो 'चोखपरा' भन्ने चैलकर (कपडाको उत्पादनमा लागेको कर) माफी गराएर थेञ्चोग्रामका बासिन्दाहरुलाई कमाइ गरीखान दिइएको थियो । कालान्तरमा त्यो डाँडो सरकार लाग्यो । जिष्णुगुप्तले आफ्ना बराजूको कृति थाम्ना खातिर फेरि बन्देज बाँधी यो सनदपत्र गरिदिएको बुझिन्छ । वज्राचार्यले मानगुप्त गोमीले बनाउन लगाएको पोखरी ठाउँको हुलियाको आधारमा विचार गर्दा दहचोक-डाँडाको प्रसिद्ध पोखरी 'इन्द्रदह' नै हो भनेका छन् । यस क्षेत्रको पर्यटकीय स्थल 'इन्द्रदह' को प्राचीनता सिद्ध गर्ने यो अभिलेख महत्वपूर्ण छ । लिच्छविकालको मौद्रिक व्यवस्थाबारे केही प्रष्ट हुन पनि यसले सहयोग गर्दछ । कर आधा माफ गरिदिएको प्रसङ्गमा जसले कार्षापण तिर्नुपथ्यो; त्यसले आठ पण तिरे पुग्छ; जसले आठ पण तिर्नुपथ्यो, त्यसले चार पण तिरे पुग्छ भनिएको छ ।^{८२} यसबाट लिच्छविकालमा १६ पणको १ कार्षापण हुँदो रहेछ भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

^{७७} जोशी, पूर्ववत् पा.टि.नं. ३३, पृ. ३९३

^{७८} रमेश दुङ्गेल, प्राचीन अर्थव्यवस्था, काठमाडौं: शारदाप्रसाद उपाध्याय, २०४३, पृ. १५७

^{७९} वज्राचार्य, पूर्ववत् पा.टि.नं. १०, पृ. ४२१

^{८०} ऐजन, पृ. ४३६

^{८१} ऐजन

^{८२} ऐजन, पृ. ४३७

^{८३} ऐजन, पृ. ४९२

८. बलम्बू, प्रणिधिपूर्णमहाविहारमा रहेको अभिलेख

बलम्बूमा प्रणिधिपूर्ण महाविहार नामको एक बौद्ध विहार रहेको छ । यस क्षेत्रका थेरवादी बौद्धमार्गीहरुको धार्मिक गतिविधिको केन्द्र यो बनेको छ । त्यहाँ रुख लगाउन खन्दा यो शिलापत्र भेटिएको हो भन्ने सुनिन्छ ।^{८३} यसको आधाभन्दा बढी माथिल्लो भाग खण्डित छ । टुक्रिएको त्यो भाग अहिलेसम्म फेला पर्न सकेको छैन । वज्राचार्यले यो अभिलेखलाई नरेन्द्रदेवको समयको मानेका छन् । यसमा दूतक रुद्रचन्द्र गोमी रहेका छन् । आभीरगुप्तहरु पन्छाइएपछि नरेन्द्रदेवका विश्वासप्राप्त व्यक्तिका रूपमा देखापरेका 'गोमी' यिनै एक जना मात्र हुन् । विहारका भन्तेसँग भेटदा उनी आफू नयाँ-नयाँ भएकोले सबैकुरा बताउन नसक्ने बताउँछन् । उनलाई वि.सं. २०३० ताकाको विहारको अवस्था र शिलापत्र पाइएको ठाउँबारे केही भनिदिन अनुरोध गरिएको थियो । उनलाई विहारमा रहेको अभिलेख तल्लो आधा भाग मात्रै हो भन्ने जानकारी दिइयो । उनका अनुसार विहारमा नयाँ निर्माणकार्य भइरहेको छ । कथंकदाचित त्यस्तो केही पुरानो कुरा भेटिएमा पुरातत्व विभागलाई पक्कै खबर गरिनेछ ।

गुणस्तरीय विकास र शीताटी द्रङ्ग

औद्योगिक कान्ति, त्यसबाट सिर्जित शहर केन्द्रित जनसंख्या, प्रदूषण र वातावरणीय ह्रासको परिणतिले युरोपेली देशहरुमा 'विकास' को बारेमा धेरै बहसहरु भए । फलस्वरूप वातावरण र आफ्नो मौलिकता नगुमाइकन विकासकार्य सञ्चालन हुनुपर्ने आवाज उठ्यो । यसैलाई दिगो विकास वा गुणस्तरीय विकास भन्न थालियो । ती देशहरुमा नयाँ विकास आयोजना सञ्चालन गर्नुअघि पुरातात्विक अन्वेषण गराउने गरिन्छ । हाम्रो देशमा त्यस्तो गर्नु आवश्यक ठानिएको छैन । भेल्लू, फिरङ्कोट आदि ठाउँका पुरावशेषहरु नाश हुँदा यहाँ कसैको पनि चित्त दुख्दैन । एउटै सरकार (नेपालसरकार) का दुई कार्यकारी निकायहरु संस्कृति मन्त्रालय र स्थानीय

विकास मन्त्रालयको बीचमा विद्यमान अन्तरसम्बादको अभावलाई हेरे पुग्छ । संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्व विभागले देशभरिकै मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरु (मठ, मन्दिर, विहार आदि) को अभिलेखीकरण कार्य भर्खै सिध्याएको छ । पुरातत्व विभागमा सूचीकृत भएका सम्पदाहरु आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गरी जीर्णोद्धार गर्न वा जगैसम्म भत्काएर नयाँ स्वरुपको बनाउन पाइदैन । स्थानीय विकास मन्त्रालय, जि.वि.स. हरूले बजेट विनियोजन गर्दा यो तथ्यलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यस्तो गर्न सकिए मात्रै सम्पदाहरु संरक्षित हुनसक्नेछन् ।

अभिलेख कुँदिएका शिलापत्रहरु हराउने कम तीव्र छ । भएकाहरु पनि सही हालतमा छैनन् । चौकिटारमा वसन्तदेव र गणदेव + भौमगुप्तको अभिलेख कुँदिएका शिलापत्रहरु सँगै थिए ।^{६४} जसमध्ये गणदेव + भौमगुप्तका अभिलेख कुँदिएको चाहिँ हराइसक्यो । एकै व्यहोरा र एउटै तिथिमितिका गणदेव + भौमगुप्तका अभिलेखहरु यस क्षेत्रमा सतुङ्गल, किसिपिंडी, बलम्बू, चौकिटार र थानकोटबाट पाइएका थिए ।^{६५} राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट हेर्दा उही बेहोराको भएकोले एक ठाउँको हराएर कुनै असर नपर्ने देखिएला । तर, आफ्नो ठाउँको विशेषता नै गायब हुँदा त्यो गा.वि.स. का बासिन्दाहरुले चिन्ता गर्नुपर्ने हो, त्यस्तो हुन सकेको छैन । पुरातत्व विभागले गा.वि.स. को सर्वदलीय संयन्त्रलाई यस सम्बन्धमा बुझाउने र त्यो संयन्त्रले बाँकी जनसमुदायलाई सम्झाई बुझाई गर्दा केही हुनसक्छ । विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा 'सामाजिक शिक्षा' भन्ने विषय पर्दछ । यस अन्तर्गत केही मात्रामा इतिहास-संस्कृतिको पनि पढाइ हुनेगर्दछ । 'शीताटी द्रङ्ग' भित्र पर्ने सामुदायिक विद्यालयका सामाजिक शिक्षा विषयका शिक्षकहरुलाई यी अभिलेखहरुको महत्त्वबारे बुझाउने कार्य भएको छ । अब उप्रान्त विद्यार्थीहरुलाई लिच्छविकालबारे पढाउँदा घटीमा यी अभिलेखहरुको अवलोकन गर्न लगाउनु भनी अनुरोध गरिएको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- गौतम सुशीलकुमार, नैकाप भेगको प्राचीनता निरूपणमा त्यहाँ प्राप्त अभिलेखहरुको स्थान (अप्रकाशित), २०६७
- जोशी हरिराम, नेपालका प्राचीन अभिलेख, ने.रा.प्र.प्र., २०३०
- दुङ्गेल रमेश, प्राचीन अर्थव्यवस्था, काठमाडौँ: शारदाप्रसाद उपाध्याय, २०४३
- नेपाल ज्ञानमणि, नेपाल निरूपण, ने.रा.प्र.प्र., २०५५
- प्रधान भुवनलाल, नेपालको इतिहास र संस्कृतिका केही पक्ष, कीर्तिपुरको स्थापना, ने.रा.प्र.प्र., २०५५
- बाङ्गदेल लैनसिंह, प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास, ने.रा.प्र.प्र., २०३९
- राजवंशी श्यामसुन्दर, 'थानकोटमा पाइएको राजा गणदेवको अभिलेख,' अभिलेख, पृ.२२, राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०६१, पृ. ९१-९५
- रेग्मी जगदीशचन्द्र, प्राचीन नेपाली संस्कृति, साक्षा प्रकाशन, २०४०
- रेग्मी डी.आर., इन्स्कीप्सन्स् अफ् आन्सियन्ट नेपाल, अभिनभ पब्लिकेशन्स्, १९८३
- रेग्मी दिनेशचन्द्र, पुरालेखन र अभिलेख, हिमालय बुक स्टल, २०६०
- लेभी सिल्भा, नेपाल हिन्दू अधिराज्यको इतिहास (दोस्रो खण्ड), अनुवाद डिल्लीराज उप्रेती, हिमाल किताब प्रा.लि., २००७
- वज्राचार्य धजवज्र, लिच्छविकालका अभिलेख, सिनास, २०३०
- श्रेष्ठ कृष्णप्रकाश, स्थाननामकोश, हिमाल किताब प्रा.लि., २०६७
- श्रेष्ठ तेजप्रकाश, शोणितपुर हो प्राचीन नाउँ, शोणितपुर साहित्य, सङ्गीत तथा कला समाज, २०६३

^{६४} पृ. ५ पनि हेर्नुस् ।

^{६५} पृ. ५ पनि हेर्नुस् ।

फोटो नं. १: चौकिटारको वसन्तदेवको अभिलेख

फोटो नं. २: बलम्बु, प्रणिधिपूर्णमहाविहारमा रहेको अभिलेख

ABOUT THE AUTHORS

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha	– Registrar, LBU
Dr. Hari Shrestha	– Associate Professor of Archaeology
Tribhuvan University.
Jacqueline T. Eng	– Department of Anthropology
Western Michigan University
Kalamazoo, MI 49008
Mark Aldenderfer	– School of Social Sciences, Humanities,
and Arts, University of California at
Merced, Merced, CA 95343
Dr. Bhaweshor PANGENI	– Research Scholar,
T.U. Department of History
Kirtipur, Kathmandu
Ram Bahadur Kunwar	– Excavation Officer
DoA
Shyam Sundar Rajbanshi	– Epigraphy Officer
DoA
Sushil Kumar Gautam	– Research Scholar
Naikap, Kathmandu